

Staken, stemmen, stagnatie

1898-1906

De Vlissingse vakbeweging zou een enorme stimulans krijgen door een staking van de metselaars. Die verhoogde niet alleen het zelfbewustzijn van de vakbondsleden, maar sterkte ook hun strategische opvattingen. Zij ontwikkelden zich meer en meer in anti-parlementaire richting, terwijl aan de andere kant de politiek zich juist meer met hen ging bemoeien. De kiesrechtuitbreiding van 1897 gaf veel meer arbeiders de kans deel te nemen aan de verkiezingen en stimuleerde de politieke partijen sociale programma's op te stellen. Aan Vlissingen ging deze verandering aanvankelijk voorbij. De Vlissingse politiek zette de eerste treden op het pad der sociale hervormingen schoorvoetend onder de indruk van de metselaarsstaking en vervolgens als uitvloeisel van landelijke maatregelen. Maar de sociale hervormingsgeest was slechts van korte duur. Het socialisme werd nog vooral als een ordeprobleem gezien. De verzuiling werd door de metselaarsstaking weinig gestimuleerd. Eerst de spoorwegstakingen van 1903 zouden de verzuiling sterker doen worden.

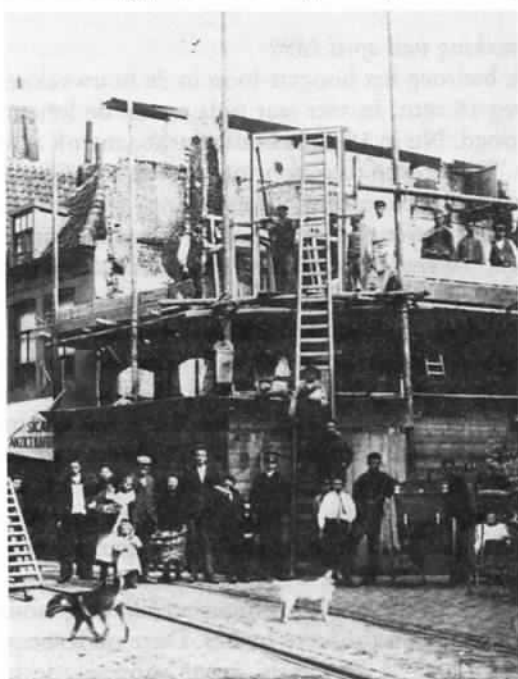
a. de metselaarsstaking van april 1899

Toen 1899 aanbrak bedroeg het hoogste loon in de bouwvakken 17 cent, een enkele werkman kreeg 18 cent. In vier jaar tijds waren de lonen van de bouwvakkers één cent verhoogd. Nu in 1899 de bouwmarkt aantrok achtten de metselaars en stukadoors van 'Wij streven naar vooruitgang' de tijd rijp opnieuw een loonsverhoging aan te vragen: twee cent. 'Bouwkring' weigerde echter, enkele patroons wilden de lonen absoluut niet verhogen. Sommige zaten vast aan bepaalde aannemingssommen. 'Ik eet liever zand met wormen, dan dat zij het krijgen', zei de timmerman J. Warren, die sindsdien 'de wormeneter' heette. Een hernieuwd verzoek van de werklieden trof hetzelfde lot. De patroons vergisten zich echter als ze hadden gedacht dat de metselaars zich wel bij hun besluit zouden neerleggen. Na overleg met hun hoofdbestuur stelden de metselaars een ultimatum, dat 15 april afliep. Omdat de patroons volhardden, ging de staking op maandag 17 april in. Vijftig metselaars legden het werk neer. Voor de stad, maar zeker voor de werklieden was staken iets nieuws. Daarom belaste Jan van Zomeren, nu voorzitter van het NAS, op verzoek van de werklieden zich met de leiding.⁴¹⁷

De staking was tegelijk handig en onhandig opgezet. Het voorjaar was het hoogseizoen voor de bouwvakken, want het was de schoonmaaktijd. Met name werd bij patroons gestaakt die aan aannemingstermijnen gebonden waren. Overschrijding daarvan kon leiden tot forse boetes. Deze ondernemers waren vanwege de aannemingssommen de koppigste, maar vanwege de boetes de zwakste groep bij 'Bouwkring'. Onder hen bevonden zich twee 'grote jongens': J. Loois en J.J. Krijger. De metselaars van 'de Schelde', die reeds het gevraagde loon kregen, hoefden echter niet te staken. Ook ging de staking niet bij alle burgerbazen

in. Wie niet bij 'Bouwkring' was aangesloten viel buiten het conflict, want hij zou vanzelf moeten volgen als 'Bouwkring' eenmaal overstag was. De *Vlissingse Courant* meldde dat enkele metselaars hun diensten hadden aangeboden om plafonds te witten, maar dat bericht werd door Van Zomeren onmiddellijk tegengesproken om verdeeldheid tegen te gaan. Wie nu privé ging klussen, soupeerde immers de opdrachten voor na de staking op. Op de avond van die 17e april benadrukte hij het goed recht van de stakers in een overvolle vergadering. Hij sprak uitvoerig over het NAS en over andere stakingen. De vrouwen werd op het hart gedrukt hun mannen te steunen. De stakers moesten de sympathie van de Vlissingse burgerij winnen (de eerste week keerde het NAS geen stakingsgeld uit) en daarom de jenever laten staan.

Intern giste het en onzekerheid kroop in de gelederen. Werklieden die doorwerkten riepen de stakers toe: 'je gooit je brood weg!' De *Vlissingse Courant* schreef dat de doorwerkende metselaars het kennelijk met de staking niet eens waren en de patroons dreigden na afloop van de staking de stakers een tijdje niet aan te nemen. Middelburgse metselaars zouden het werk wel afmaken. Woensdagavond boden ze de stakers aan op de oude voorwaarden het werk te hervatten. De demoralisatie onder de stakers nam toe. Op woensdagavond werd een vergadering van alle metselaars gehouden. Het bestuur van de vereniging vond dat nu allen moesten gaan staken, anders zou er aan het getwist geen einde komen. Voorzitter Bram van Steveninck (die op 'de Schelde' doorwerkte) deelde mee, dat ook hij het werk zou neerleggen, als de vergadering dat wilde, maar de staking-

20. Bouwvakkers aan het werk in de Walstraat. Op de tweede stelling een metselaar, herkenbaar aan zijn witte werkpak. Rechts naast hem, met de lap over zijn schouder, een operman. Helemaal links, bij de paal, een timmerman.

sleiding v
'de Schel
trouwens
verdiende
pas de vo

Het w
en de zij
metselaar
de nodig
het werk
hulp. De
laars die
Schelde
deze vrij
De hele s
het eind
staking s
ding' sta
slukte. C
met suc
april no
telde.⁴⁹

Burge
dorpse o
brengen
staker. V
deeld da
geruchte
diezelfd
dag 25 a
en weer
troons v
overleg
durfden

Er vo
leerende
gen we
loonsve
Roosene
kers ko
skenbaa
een lopi
Hood-a
schaftti
Om tw
onderk
ontbrak

sleiding vond dit onzin. Hij verdiende immers al het loon dat gevraagd werd en 'de Schelde' stond helemaal buiten het conflict. Wat konden zes metselaars daar trouwens uitrichten? P. Dubois uit Middelburg, die bij een burgerbaas evenveel verdiende als Van Steveninck, vond nu, dat hij ook niet behoefde te staken. Hij was pas de volgende morgen van dat standpunt af te brengen.⁴¹⁸

Het waren allemaal tekenen van de prilheid der vakbeweging. Van Steveninck en de zijnen hadden beter aangesloten kunnen zijn bij de ANMB. Ook hadden metselaars als Dubois beter meteen óók in staking kunnen gaan. Nu was echter de nodige eenheid geschapen. Na deze vergadering gingen geen stakers meer aan het werk. Tevens kon onderkruipen voorkomen worden, al ging dat niet zonder hulp. De volgende dag, donderdag, moest reeds opgetreden worden tegen metselaars die P.A. van Beers aan J. Loois had uitgeleend. In hun schafttijd trokken de Scheldearbeiders op 'om de onderkruipers te zien werken' met als gevolg dat deze vrijdag niet meer aan het werk durfden. Zo raakte de staking goed op gang. De hele stad was ermee bezig. De steunbeweging liep zo goed, dat de stakers aan het eind van de eerste week op een gulden na hun weekloon konden afhalen. De staking stak andere groepen arbeiders aan. De meisjes van de wasserij 'de Volharding' staakten, omdat een nieuwe directrice hen niet aanstond. Hun staking mislukte. Op dinsdag 25 april zouden de dokwerkers van de Electro-Tinfabriek met succes voor hoger loon staken. Dan richtte Van Zomeren op zaterdag 22 april nog een vakbond van klinkers van 'de Schelde' op, die meteen 60 leden telde.⁴¹⁹

Burgemeester A.A. van Doorn van Koudekerke (de conservatieve en wat dorpsse opvolger van Tutein Nolthenius), deed een poging de partijen bij elkaar te brengen. Vrijdag 21 april ontving hij een delegatie van de patroons en maar één staker. Van dat onderhoud is niets bekend. Misschien heeft Van Doorn medegedeeld dat hij politieversteking had aangevraagd. Het zinderde in de stad van de geruchten, dat de infanterie in staat van paraatheid was gebracht. Hoe dan ook, diezelfde avond nodigde Van Zomeren de patroons uit voor een gesprek op dinsdag 25 april. De *Vlissingsche Courant* meende dat met een beetje toegeven over en weer de staking die dag ten einde kon zijn. Maar die hoop was ijdel. De patroons weigerden te onderhandelen in het bijzijn van Van Zomeren. Na enig overleg vertrok hij en het is goed mogelijk dat de stakers nu geen concessies meer durfden te doen. Een hernieuwd aanbod van 1 cent wezen ze af.

Er volgde na die vergadering een ongekende verscherping. Vier stakers, 'do-leerende stakkers' volgens de redacteur van *De Toekomst*, J.L.A. de Lange, gingen weer aan het werk. Baas Krijger die zijn mensen tevergeefs de gevraagde loonsverhoging had aangeboden, arriveerde 's woensdags met onderkruipers uit Roosendaal en Oss. Zij zouden bij verschillende patroons gaan werken. De stakers konden de onderkruipers aan het station niet tegenhouden. Er was onmiskenbaar een flinke bres in hun muur geschoten. Het nieuws had zich echter als een lopend vuurtje over de werf verspreid. Indachtig het succes van hun Robin Hood-actie tegen de metselaars van Van Beers, trokken de werfarbeiders onder schafttijd naar het huis van Krijger aan de Badhuisstraat om er te demonstreren. Om twee uur moesten zij weer aan het werk, maar nu kwamen hun vrouwen de onderkruipers hun mening zeggen. 'Aan de noodige hartelijke ontboezemingen ontbrak het niet', schrijft De Kaart. Een regen van verwensingen daalde op het

hoofd van baas Krijger neer. *'Menige krasse uitdrukking'* deed het ergste vrezen. Daarna trokken de betoogsters zingend door de stad.

De gemoederen waren door de komst van de onderkruipers enorm verhit. Toen 's avonds 'de Schelde' afblies, trok opnieuw een grote groep arbeiders, waaronder nogal wat nageljongens, naar het huis van Krijger. Een donderend 'hoera' ging op en in korte tijd vlogen stukken ijzer, bouten en ponsdoppen door de ruiten. Daarna trok de stoet naar andere patroons. Bij Van Beers werden drie grote ruiten verbrijzeld, bij J. Loois zeven en bij diens vader, het raadslid A. Loois, ook een paar. M. P. Kieviets, die ook een winkeltje dreef, kreeg het bijzonder zwaar te verduren. Alle ruiten gingen stuk en de Gravestraat lag na afloop bezaaid met kapotte flessen, koekjes en suikerwerk. De politie sloeg met de blanke sabel op de demonstranten in, veldwachters gebruikten hun karabijn, schoten werden gelost, doch de ordebewaarders stonden machteloos. Ze konden niemand arresteren. De staking dreigde uit de hand te lopen nu de werfarbeiders de metselaars te hulp kwamen. De burgemeester zag zich gedwongen tot krasse maatregelen. Hij vroeg marechaussees aan en liet de infanterie in staat van paraatheid brengen. Een samenscholingsverbod werd uitgevaardigd. Men zal ver in de stadsgeschiedenis moeten teruggaan om een dergelijke staat van beleg te vinden. Tevens riep Van Doorn delegaties van aannemers en stakers bij zich. Het bleek dat men tot een vergelijk kon komen. Met Van Zomeren werd afgesproken een rustpauze in te lassen: de arbeiders zouden zich onthouden van ordeverstoringen (kon Van Zomeren kennelijk beloven) en de onderkruipers zouden ophouden met werken. Zo werden de onderhandelingen weer op gang gebracht. Die donderdagavond deden zich nog slechts kleine relletjes voor. De volgende morgen werd om tien uur de nieuwe conferentie gehouden. Tien van de 22 bazen kwamen op een voorconferentie. Makkend accepteerden ze een compromisvoorstel van de burgemeester. Men zou direct 1 cent extra geven en na drie maanden bij gebleken plichtsbetrachting (ter beoordeling van de patroons) de tweede cent. Pas nu werd de stakersdelegatie tot de verzamelde heren toegelaten: Van Zomeren, Bil, Jacob Moerland en Jaap Weijermans. Bil voerde de onderhandelingen en bleef staan op de eis van twee centen. De gemoederen raakten verhit, steeds feller beschuldigingen werden geuit tot Van Zomeren de aandacht weer bij de zaak bepaalde. Op aandrang van de burgemeester deed Bil een concessie: men zou die ene cent nu accepteren, als de tweede voor iedereen vast stond. Uiteindelijk werd

21. Jan van Zomeren.

de loonsverho
eengekomen.
mogelijk wee

De 22 patr
ten het 's avo
reen zou wo
trachting', vo
gadering besl
kruipers aan
kers moesten
king uitbreke
rechaussees,
tegen werke
er de volgen
ders hadden
schafttijd, va
zijnde gerefo
metselen wa
het stenen. D

b. opbloei
De voorwa
stakers werd
nageljongens
Toch was de
ders. Op zo
Toekomst k
'De Vlissing
bers een nek
voelt dat be
zendmaal d
den gestaak
van de boos
kunnen we
de metsela
wijdde de
opmerkinge
congres van
dracht te be
het NAS w
tijd en imm
werd, liepe
De wijte
gebeurten
boycot, om
teerde de
Middelbu

De wijte
gebeurten
boycot, om
teerde de
Middelbu

de loonsverhoging geregeld zoals de patroons met de burgemeester waren overeengekomen. Bovendien werd afgesproken dat de Vlissingse metselaars zoveel mogelijk weer bij dezelfde bazen in dienst zouden komen.⁴²⁰

De 22 patroons namen dit compromis 's middags aan, maar de arbeiders slikten het 's avonds minder gemakkelijk. Vooral toen Bil had gezegd dat niet iedereen zou worden teruggenomen. Dubois was onder hen. *'Gebleken plichtsbetrachting'*, vond men, was een begrip *'dat rekbaar is tot in het oneindige'*. De vergadering besloot dat allen die tweede cent erbij moesten krijgen. Dat de onderkruipers aan het werk bleven werd na heftige discussies aanvaard, maar alle stakers moesten weer te werk gesteld worden, anders zou meteen een nieuwe staking uitbreken. Daarmee was de staking ten einde en de 's middags gekomen marchaussees, *'het steeds door de regeeringen gebruikte universeel geneesmiddel tegen werkstakingen'* (De Kaart), hadden weinig te doen. Dat wil zeggen, toen ze er de volgende dag (zaterdag) moesten zijn, kwamen ze te laat. De Scheldearbeiders hadden zich namelijk niet bij het compromis neergelegd. In de ochtend, van half negen tot negen uur, trok een grote groep naar de in aanbouw zijnde gereformeerde kerk B, op de Franse Erve, waar vier onderkruipers aan het metselen waren. In een ommezien was de schutting omver gehaald en regende het stenen. De Brabanders sloegen op de vlucht om niet meer terug te komen.

b. opbloei van de vakbeweging

De voorwaarden die de metselaars hadden gesteld werden niet nagekomen. Vijf stakers werden uiteindelijk niet door hun patroons teruggenomen. Een achttal nageljongens van 'de Schelde' werd gearresteerd wegens diefstal van klinknagels. Toch was de metselaarsstaking een glorieus evenement voor de Vlissingse arbeiders. Op zondag 8 mei werden reeds de eerste liedjes over de staking geënt. *De Toekomst* kwam bijkans uitroepstekens tekort om de overwinning te bezingen: *'De Vlissingers hebben het gezag en de brutaliteit der patroons en der machthebbers een nekslag toegebracht! Een wonde, die nimmer geneest, want het volk gevoelt dat het onoverwinnelijk is wanneer het eensgezind optrekt! [...] O, duizendmaal dank! Duizendmaal lof, Vlissingers!'* De metselaars die niet mee hadden gestaakt, werden door de ex-stakers buitengesloten. In de winter kregen ze van de bootwerkers geen werk in de haven: *'donder maar op, verraders! Jullie kunnen we wel missen, ga nu ook maar naar je baas!'* Nog zeven jaar later werd de metselaar Heyman overal buiten gehouden. Van sociaal-democratische zijde wijdde de Rotterdamse propagandist L.M. Hermans enige minder waarderende opmerkingen aan de staking. Jan van Zomeren echter, wees op het eerstvolgende congres van het NAS op de staking als een voorbeeld van hetgeen door een-dracht te bereiken was. Wat de Vlissingse socialisten betreft: hun vertrouwen in het NAS was niet meer te schokken. M.A. Bil sprak van *'onzen Jan'*, *'onzen altijd en immer beminden, geslepen tacticus'*. Toen Van Zomeren in 1902 begraven werd, liepen ook metselaars uit Vlissingen mee in de begrafenisstoet.⁴²¹

De wijze waarop de vrouwen zich in de strijd mengden is opvallend, maar die gebeurtenis stond niet op zichzelf. Een jaar later werd slager Glerum massaal geboycot, omdat hij een filiaalhouder had ontslagen. En weer een jaar later constateerde de secretaris van de Metselaarsbond, Kees de Klerk, verrast dat terwijl in Middelburg de vrouwen niet op de vergadering waren, in Vlissingen dat wel het

geval was. In Vlissingen was hun rol kennelijk groter. Erhard Lucas verklaart het vergelijkbaar gedrag van de mijnwerkersvrouwen in Hamborn uit de angst hun man in de mijnen te verliezen. In Vlissingen kan dat moeilijk het geval zijn geweest, zeker niet wat het optreden van de vrouwen van de Scheldearbeiders betreft. Eerder lijkt de houding van de vrouwen uit de gezinsverhoudingen verklaard te moeten worden (zie hoofdstuk 5 b).⁴²²

In de eerste tijd na de staking leek de vakbeweging, vooral de VBB, vleugels te hebben. Op 27 mei 1899 werd met hulp van de VBB de schildersgezellenvereniging weer opgericht met 30 leden en op 7 juli een vakvereniging van opperlieden met 25 leden. Een dag later werd op initiatief van de Middelburgse timmerlieden de timmerliedenvakvereniging weer opgericht met 20 leden. Niet alleen het organisatieleven bloeide op, ook het zelfbewustzijn van de leden steeg enorm. De metselaars haalden zonder veel moeite de tweede cent loonsverhoging in juli binnen. De patroons van 'Bouwkring' waren opeens een stuk toeschietelijker. De werklieden hoefden er maar om te vragen of de heren zorgden voor drinkwatervoorzieningen en privaten op het karwei. 'de Schelde' ontsloeg in oktober twee bestuursleden van de vereniging, maar dat kon haar niet deren. Eerst in de slapte die na 1900 ontstond verloor de vereniging waarschijnlijk de helft van haar leden. Doordat velen werkeloos waren, kon de vakvereniging weinig doen. Het doorzettingsvermogen van de overblijvenden werd echter niet gebroken. Voortdurend probeerde Vlissingen in Zeeland afdelingen van de Metselaarsbond op te richten. Over vakbondsorganisatie hadden de Vlissingers gezonde opvattingen. Ze verdedigden ze een voorstel van het hoofdbestuur om bij stakingen een uurloon extra te storten. De Vlissingse afdeling voerde dit voorstel ook uit.⁴²³

De heropgerichte schildersvereniging ('Door Eenheid Verbetering') wist in 1900 door een succesvolle actie de loonverhoudingen weer te herstellen. Op dat moment bedroeg het ledental van de vereniging 45, bijna tweederde van de in de stad werkzame schilders. Twee jaar later had de vereniging echter nog maar 20 leden. Ook hier sloeg de crisis toe. De vereniging kreeg dientengevolge steeds minder controle over een arbeidsmarkt, waar bovendien de patroons niet georganiseerd waren. Ze slaagde er daardoor niet in de aanwezige arbeid gelijkelijk over de werklieden te verdelen. Beunhazen konden min of meer hun gang gaan en het loon ondermijnen dat de schilders met vereende krachten op 17 cent hadden weten te krijgen. Telkens wanneer zich een nieuw karwei opdeed moest het loon door de werklieden persoonlijk verdedigd worden. Dat schiep een bijzondere verhouding tussen lid en vakvereniging. Lonen en arbeidsvoorwaarden konden de schilders het beste verdedigen wanneer ze allen bij de vereniging aangesloten waren, maar de vereniging kon alleen dan goed functioneren, wanneer ieder lid telkens weer, ook in de moeilijke tijden dat hij geen inkomen had, voet bij stuk hield. Dat vereiste karakter en moed.⁴²⁴

In de schildersgezellenvereniging kwam de jonge schilder C.J. Krug naar voren. Hij probeerde op allerlei manieren, vooral door artikelen in bladen, misstanden in het schildervak en wangedrag van collega's aan de kaak te stellen. Hij had grote invloed op de vakbondspolitieke ontwikkeling van de schildersgezellenvereniging. Net als de metselaars, waren ook de schilders voorstanders van de syndicalistische richting die het NAS insloeg. Gerrit van Erkel, de secretaris van

het NAS, w
tegenover e
Van den Te
Daarom we
ging aan bij
tieve schild
stisch mag
Schildersge
den. Zowel
ting van de

De ANTim
lijk aan de
duidelijk se
lijk in het b
schilders p
krijgen. De
bestekken e
ven. Op da
Voor veren
butie betal
den als ze
vrouw teg
nelijk, om
daar ook e
o neen, da
minste me
zelf verdie
mer rente
heeft, och
niet beter
tieverhogi
gen mee, i
bestand n
jaar later
beunhaze

Een flin
van, die d
Hij werd
als voorzi
5 juli 187
geschiedt
zijn rol i
het duurd
de steun v
raad om s
Net als

het NAS, was zelf schilder. In de Schildersgezellenbond stond hij meer en meer tegenover een sociaal-democratische stroming onder leiding van de gebroeders Van den Tempel. De Schildersgezellenbond was niet aangesloten bij het NAS. Daarom werd DEV er geen lid van, maar sloot ze zich als afzonderlijke vereniging aan bij het NAS. Wel nam DEV op 26 december 1900 deel aan een alternatieve schildersconferentie. Daar werd een motie aangenomen die men syndicalistisch mag noemen. Pas in het voorjaar van 1902 sloot de vereniging zich bij de Schildersgezellenbond aan met het doel de richting-Van den Tempel te bestrijden. Zowel in 1903 als in 1904 pleitten de Vlissingers (tevergeefs) voor aansluiting van de bond bij het NAS.⁴²⁵

De ANT'imb-afdeling, 'Door Eendracht Sterk' (DES), had een ledenverloop gelijk aan de beide overige vakverenigingen van bouwvakkers. De vereniging was duidelijk socialistischer dan 'Helpt U Zelf'. Oudgedienden vinden we aanvaankelijk in het bestuur: H. Visch werd voorzitter en C. Romijn secretaris. Net als de schilders poogden ook de timmerlieden het volgend seizoen een hoger loon te krijgen. De gemeente werd aangeschreven om het minimumloon in de gemeentebestekken op 19 cent te stellen, maar dat verzoek is in de ambtelijke molen gebleven. Op dat moment had de vereniging 30, korte tijd later nog maar 20 leden. Voor verenigen waren de Vlissingse timmerlieden wel te vinden, maar aan contributie betalen hadden ze een broertje dood. Ze zeiden dat ze het zelf wel afkonden als ze wat met de baas te onderhandelen hadden. Sommigen zeiden dat hun vrouw tegen de bond was, maar Romijn meende: *'in mijn oog is het niet erg mannelijk, om de vrouw in zulke zaken den boventoon te laten voeren, of hebben ze daar ook een hekel aan gehad, dat gij met 2 cent per uur meer thuis gekomen zijt, o neen, daar zijn zij wel voor te vinden. Welnu, toont gij dan man te zijn, en tenminste meester te zijn over dat heele kleine gedeelte van uw loon, 't welk gij toch zelf verdient, en waarbij de groote kans bestaat dat die 10 cent per week nog ruimer rente afwerpen. En waarlijk, als de vrouw zulks een paar weken betaald heeft, och, dan is ze het gewoon, evenals het betalen van de huishuur, en weet ze niet beter of het hoort zoo.'* Met enige zorg zag hij een noodzakelijke contributieverhoging tegemoet: van 7.5 naar 10 cent per week. Gelukkig vielen de gevolgen mee, in juli 1901 waren 17 leden over. De crisis in de bouwvakken tastte dat bestand nog wel wat aan, onder andere doordat leden de stad verlieten, maar een jaar later waren er nog steeds 15 leden. Net als bij de schilders ondermijnden beunhazerij en strooplikerij de moraal van de timmerlieden.⁴²⁶

Een flink bestuur hield de vereniging op de been. In 1900 werd daar iemand lid van, die de eerstvolgende veertig jaar veel van zich zou doen horen: Koo Joosse. Hij werd de nieuwe secretaris van DES en zou lange tijd met Jan Post, die Visch als voorzitter opvolgde een vast koppel vormen. Joosse, geboren in Vlissingen op 5 juli 1875, was als vrijgezel relatief in tamelijk goede doen. Dat maakte hem zeer geschikt om in talloze organisaties als penningmeester op te treden. Hij begon zijn rol in de arbeidersbeweging evenwel als secretaris van de timmerlieden en het duurde niet lang of hij deed in die functie van zich horen. In 1901 verwierf hij de steun van vele (58) timmerlieden voor een succesvol verzoek aan de gemeenteraad om schoolmeubilair door Vlissingse werklieden te laten maken.⁴²⁷

Net als de schilders en de metselaars hingen ook de timmerlieden de syndicali-

stische richting aan en net als bij de schilders was de landelijke bond verdeeld over de aansluiting bij het NAS, met dit onderscheid dat de ANTimB wél aangesloten was. Toen het NAS in 1901 de syndicalistische principes duidelijker op de voorgrond plaatste, zegde het hoofdbestuur van de ANTimB op eigen houtje voor de bond het lidmaatschap van het NAS op. Nijmegen, Rotterdam en Vlissingen veroordeelden in scherpe moties deze stap. De reorganisatie van het NAS was in de ogen van de Vlissingers in overeenstemming met eerdere principe-uitspraken van de bond. Het lidmaatschap van het NAS werd echter niet hersteld en DES bleef gewoon in de ANTimB, want zij vond dat ze om dit punt niet de organisatie moest verbreken. Haar politieke kleur veranderde echter niet. In juni 1901 stemde DES bijvoorbeeld met 16-1 tegen de afscheiding van het NAS, met 15-2 tegen pogingen om een nieuw (sociaal-democratisch) arbeidssecretariaat op te richten, met 12-5 tegen agitatie voor algemeen kiesrecht en met 14-3 voor afscheiding van het (door de SDAP geleide) kiesrechtcomité. Het jaar daarop was ze met 11-4 tegen deelname door de ANTimB aan het (sociaal-democratische) Internationale Socialistencongres dat in Amsterdam gehouden zou worden.⁴²⁸

Alle drie bouwvakbonden (de opperliedenvereniging heeft maar kort bestaan) doorstonden de crisis die in 1901 inzette redelijk. Voor een niet onbelangrijk deel lag dat aan de bestuursleden: Bil bij de metselaars, Krug bij de schilders, Post en Joosse bij de timmerlieden. We moeten bedenken dat in een tijd dat werkloosheidswetgeving nog niet bestond vakbonden tijdens werkloosheid bijzonder zwak stonden. Beunhazerij, onderlinge concurrentie, accepteren van loonsverlaging konden een vereniging gemakkelijk ondermijnen.

De drie vakverenigingen waren de vrij-socialistische principes toegedaan. De arbeidsmarkt speelde een belangrijke rol: de gebrekkige organisatie van de patroons dwong de bouwvakkers vaak tot persoonlijk initiatief om verworvenheden te behouden. Voor een goed functioneren van de organisatie waren zelfbewuste en onafhankelijke leden onmisbaar. De metselaarsstaking gaf de werklieden echter het vertrouwen dat ze veel tegenstand konden overwinnen. De staking leerde de Vlissingse vakverenigingsmannen bovendien de waarde van het NAS inzien. In hun landelijke bonden waren zij dan ook uitgesproken voorstanders van het NAS. Ze hadden met eigen ogen gezien hoe Jan van Zomeren een competent stakingsleider was geweest, hoe het NAS steunen kon in geval van staking en hoe die steun gebaseerd was op de solidariteit van allen.

c. de staking van matrozen en stokers van de mailboten, 1900

De langdurige invloed van de metselaarsstaking op de bouwvakkers is te opmerkelijker, omdat ze een jaar later leerden dat een staking ook verloren kon worden. Bij het personeel van de Stoomvaartmaatschappij 'Zeeland' had zich langzamerhand een grote hoeveelheid grieven opgestapeld. Het ging vooral om de lage lonen, het slechte eten aan boord (dat door de maatschappij betaald werd), de lange werktijden en de autoritaire behandeling van de werklieden. Met een gage van dertig gulden per maand voor matrozen en tremmers en 35 gulden voor stokers had het personeel nog in 1898 om de acht, enkelen zelfs om de tien dagen een dag vrij. Uit een bericht van NAS-secretaris Gerrit van Erkel kan men afleiden dat deze werklieden werkdagen van 28 tot 30 uur maakten met slechts 2

uur scha

Het f
oprichti
in. In a
1899 we
rens ze
genkant
bestuur
Kooistr
ging we
SMZ, k
gen en
ment in
neel van
iedere b
opgeste
re voed
beraad
ces aan
NAS. I
rieën w
in de b
156 led
verban
sloot."

De r
rectie
Koois
zich
voor d
VBB
een w
teinen
het in
In
einen
opdr
er bij
Dien
dat wa
verlig
bij we
zied
de con
recht
omsta
konden

uur schafttijd.⁴²⁹

Het feit dat het personeel over verschillende boten verdeeld was, hinderde de oprichting van een organisatie. Ook hier leidde de metselaarsstaking verandering in. In augustus 1899 gingen drie mannen te rade bij de VBB. Eind september 1899 werd een vereniging van matrozen en stokers bij de SMZ gevormd. Alvoorens ze hun toevlucht namen tot de VBB hadden de initiatiefnemers wel wat tegenkanting te overwinnen gehad, maar uiteindelijk had de treinsmid Polderman, bestuurder van de spoorwegvereniging, hen over de streep geholpen. Hij en A. Kooistra, nu voorzitter van de VBB, leidden de vergaderingen waarop de vereniging werd opgericht. Dat juist zij zich bemoeiden met de werknemers van de SMZ, kwam doordat er veel contact was tussen de werklieden van de spoorwegen en de SMZ. Op 24 september organiseerde het personeel van de op dat moment in de haven liggende drie mailboten zich en de volgende avond het personeel van de drie andere boten. In totaal sloten zich 102 personeelsleden aan. Voor iedere boot werd iemand in het bestuur gekozen. Er werd een program van eisen opgesteld, waarvan de volgorde veel zegt: 1. menswaardiger behandeling; 2. betere voeding; 3. meer rust. Een week later was er opnieuw een vergadering om te beraadslagen of men zich zou aansluiten bij de VBB. Kooistra bepleitte met succes aansluiting. In een later stadium zou men beslissen over aansluiting bij het NAS. Die avond werd nog een belangrijk besluit genomen: ook andere categorieën werknemers van de SMZ, zoals de pontonwerkers en het personeel van de in de haven liggende boten, konden lid worden van de vereniging. Nu waren er 156 leden. Net als de klinkers bij de ANMB vormden de kolenwerkers een apart verband, dat zich als onderafdeling bij de stokers- en matrozenvereniging aansloot.⁴³⁰

De reactie bleef niet uit. Eind oktober werd plotseling Polderman door de directie van de spoorwegen overgeplaatst naar Eindhoven. Even later moest ook Kooistra verhuizen. Het geval van Polderman en Kooistra staat overigens niet op zichzelf. Een half jaar later werd bijvoorbeeld Jan Oudegeest, SDAP-kandidaat voor de gemeenteraad in Utrecht, van die stad overgeplaatst naar Helmond. De VBB zag de overplaatsingen gelaten aan. De bond onderzocht mogelijkheden om een weerstandskas op te richten, opdat iemand die wegens zijn organisatieactiviteiten ontslagen was niet gedwongen werd de stad te verlaten. Zo hielp de vijand het inwendige der vakorganisatie te versterken.⁴³¹

In december maakte de zeeliedenvereniging een begin met het program van eisen. Een commissie vroeg de directie het kostgeld aan de werkman uit te keren, opdat die zelf voor zijn eten kon zorgen. In de stad gonsde het van geruchten dat er bij de SMZ een staking op til was. De vereniging sloot zich bij het NAS aan. Directeur Van Woelderen liet weten dat hij de klachten zou onderzoeken, maar dat van uitkering van kostgeld aan de werkman niets komen zou. Het onderzoek verliep nogal vreemd: een bemanningslid werd bars door de directie gevraagd of hij ook klachten had over het eten. Die had hij natuurlijk niet, waarna het verzoek van de vereniging als onterecht opzij werd gelegd. Een woordvoerder van de commissie, de stoker A. Huizer, werd vervolgens ontslagen wegens onredelijk reclameren en de matroos Smit, die namens de vereniging navraag deed over dat ontslag, kon direct 'opdonderen'. De VBB vreesde dat de vereniging het op eigen kracht niet redden zou. Op 7 januari 1900 schreef hij de directie aan over de ont-

slagen, doch deze wilde met de VBB niets te maken hebben. In een pamflet werd daarop de burgerij door de VBB ingelicht over het conflict. Namens de stokers en matrozen zou de VBB nogmaals pogen het ontslag ongedaan te maken, maar tegelijkertijd dreigde de bond met negatieve publiciteit over de maatschappij. Daarbij was de 'Zeeland' absoluut niet gebaat. De concurrentie tussen de veerlijnen naar Engeland was hevig en de SMZ had grote moeite het belangrijke postcontract met de Nederlandse staat te behouden.⁴³²

'Vereeniging van stokers en matrozen ernstig bedreigd, zend ons een leidsman', werd naar Amsterdam getelegrafeerd. De volgende dag stond Jan van Zomeren weer op het station van Vlissingen. Ook hij vroeg Van Woelderen te spreken, doch deze wenste enkel met zijn personeel te onderhandelen. Een meerderheid in de zeeliedenvereniging wilde direct in staking gaan, maar Van Zomeren en de voorzitter van de vereniging wezen op de monsterrol. Staken betekende schending daarvan en was strafbaar. Bovendien waren de leden veel te onervaren. Ze konden beter wachten tot de nieuwe aanmonstering en dan eisen stellen. Het NAS kon zich dan beter voorbereiden, *'het gansche varende personeel in Nederland een ook daar buiten'* informeren en onderkruipen voorkomen. Er werd besloten dat de VBB namens de vereniging op zou treden, want nu niet meteen spijkers met koppen werden geslagen trokken de eerste leden zich al gedemoraliseerd terug. Op 19 januari 1900 schreef de VBB nogmaals naar de directie, om te tonen dat hij alles gedaan had om het conflict in der minne te schikken. Opnieuw tevergeefs.

Van nu af werden voorbereidingen voor een staking getroffen. In de *Vlissingse Courant* verscheen een advertentie met de adressen waar men (anoniem) geld kon geven voor de stakers. Pamfletten werden verspreid in Middelburg en Vlissingen en maatregelen werden genomen om onderkruiperij te voorkomen. Dat bracht de moed terug bij de matrozen en stokers. Zestig mannen besloten niet op de oude voorwaarden aan te monsteren. Staken was bij de 'Zeeland' echter veel moeilijker dan bij de metselaars. De mannen monsterden schip voor schip aan met telkens een tussenpoos van enkele dagen. Op deze wijze waren ze al verdeeld; bovendien was de organisatie niet op alle boten even sterk vertegenwoordigd. De beste leden voeren op de 'Engeland', een dagboot, verder had de vereniging invloed op de nachtboten 'Koningin Regentes' en de 'Prins Hendrik'. Op de drie andere boten stond ze veel zwakker. Daar kregen de leden het advies om de monsterrol te tekenen als er onvoldoende medestanders waren. Eind februari moest het eerst, voor de 'Engeland', gemonsterd worden. Als de manschappen voor die boot zouden weigeren te monsteren, zouden die van de 'Regentes' volgen en vervolgens de 'Hendrik'. Een keten van afspraken, die aanduidt dat de moed het nipt won van angst en onzekerheid. De mannen van de 'Engeland' weigerden echter de monsterrol te tekenen. Bijna was de boot niet uitgevaren, totdat de maatschappij onderkruipers vond van andere mailboten en in de eigen werkplaatsen.⁴³³

De maatschappij kreeg steun van de burgemeester. Zodra hij hoorde dat de mannen van de 'Engeland' weigerden aan te monsteren vroeg hij marechaussees aan en 20 rijksveldwachters, *'niet het minst tot geruststelling van vreesachtigen, die, wel tot monsterring genegen, zich door bedreiging van anderen van dat voornemen zouden laten afbrengen'*. Hij vreesde taferelen als tijdens de metselaars-

staking en wilde in Vlissingen aan dan de vreesachtig personeel van d monsterde de v beurt. De 'Hen werd verteld dat de stakers naar beerde gerust te het schip toch ni

Van Zomeren spreken. Maar d halen. Met hand boord drong zich naar voren. Hij zei hij dat de stal zenuwen toch al waren helder na king was gebrokt maart verviel, res de staking 34 slach kloof van haat d kregen een spreke toen vier stokers brandwonden op

De slachtoffers steund. De solide steunlijsten bleef uitgekeerd worde beidersbeweging raakte in een die gemaakt, 23 april fl. 2.00. De VBB nisatie. Waren d ze met meer na vroegtijdig ge nanciële krachting

d. de mensche De machine d zaakt door een doende opdracht 1902, toen de farbeiden dakin begin 1903 dand dndelike. In een een verlies wa

staking en wilde nu krachtiger optreden. Op 2 maart kwamen 17 marechaussees in Vlissingen aan. Ze werden gehuisvest in de stilliggende mailboten. Meer nog dan de vreesachtigen gerust te stellen, boezemden ze de dapperen angst in. Het personeel van de 'Nederland', een boot die niet in de plannen betrokken was, monsterde de volgende dag op drie na weer aan. De 'Regentes' was nu aan de beurt. De 'Hendrik' meldde dat iedereen dáár standhield, doch tegelijkertijd werd verteld dat enkele matrozen toch maar wilden tekenen. In paniek kwamen de stakers naar Gerrit van Zwet, de nieuwe voorzitter van de VBB, die hen probeerde gerust te stellen: zolang de stokers weigerden de vuren aan te maken kon het schip toch niet weg.⁴³⁴

Van Zomeren werd weer ontboden. Ook hij probeerde de mannen moed in te spreken. Maar de meeste moed probeerden zij op 5 maart uit de jeneverfles te halen. Met handslag beloofden ze Van Zomeren stand te houden. Eenmaal aan boord drong zich een voormalig voorzitter van de vereniging, J.M.H. Touburg, naar voren. Hij was indertijd afgetreden wegens de aansluiting bij de VBB. Nu zei hij dat de staking verloren was en dat hij ging monsteren. De anderen, wier zenuwen toch al gespannen waren en die door de drank nog minder in staat waren helder na te denken, raakten in paniek en monsterden direct aan. De staking was gebroken. De mannen van de 'Hendrik', waarvan de monsterrol op 8 maart verviel, restte weinig anders dan het verzet op te geven. Uiteindelijk eiste de staking 34 slachtoffers, meest gehuwde mannen. Voor jaren scheidde een diepe kloof van haat de directie en de arbeidersbeweging. De werknemers van de SMZ kregen een spreekverbod opgelegd als er een ongeluk gebeurde, zoals eind april toen vier stokers bij het schoonmaken van een ketel van de 'Regentes' ernstige brandwonden opliepen doordat iemand plotseling stoom in de ketel liet.⁴³⁵

De slachtoffers werden zo goed en zo kwaad als dat ging door de VBB gesteund. De solidariteit in den lande viel echter bitter tegen. Amsterdam zond de steunlijsten blanco terug. Op maandag 26 maart kon per gezin precies fl. 2.75 uitgekeerd worden, na aftrek van de huur bleef daar zo'n 75 cent van over. De arbeidersbeweging maakte geen beste beurt en de stokers- en matrozenvereniging raakte in een diep dal. Had ze op 26 februari nog fl. 15.12⁵ aan contributie overgemaakt, 23 april was dat bedrag gedaald tot fl. 3.77⁵ en een maand later zelfs tot fl. 2.00. De VBB meende echter dat de nederlaag van voordeel was voor de organisatie. Waren de stokers en matrozen beter aaneengesloten geweest en hadden ze met meer tact opgetreden, dan hadden ze gewonnen. De VBB moest voortaan vroegtijdig geconsulteerd worden en de leden moesten hun organisaties door financiële kracht gezond maken.⁴³⁶

d. de metaalbewerkers

De malaise die in 1901 in de bouwvakken inzette, werd net als in 1898 veroorzaakt door een zekere slapte op 'de Schelde'. Vanaf 1900 kon het bedrijf net voldoende opdrachten krijgen om de werklieden aan de slag te houden. Na april 1902, toen de 'Goentoer' werd afgeleverd, vielen ook ontslagen. Het aantal werfarbeiders daalde van een maximum van 1500 in 1899 tot een dieptepunt van 931 begin 1903. Hoe het de ANMB-afdeling in deze periode verging is niet helemaal duidelijk. In september 1899 vertrok Bram Hooze naar Haarlem, ongetwijfeld een verlies voor de organisatie. Hooze werd namelijk in mei 1901 secretaris van

het hoofdbestuur van de ANMB en zou als voorman van de syndicalistische richting onder de metaalbewerkeren nog lang van zich doen spreken: van 1905 tot 1923 als secretaris (na 1913 bezoldigd) van de Federatie van Metaalarbeiders en daarna in dezelfde functie bij de Syndicalistische Federatie van Metaalarbeiders tot hij in 1934 met pensioen ging en niets meer van zich liet horen. In november 1899 trad een nieuw bestuur aan. Gerrit van Zwet, de bankwerker, werd voorzitter en Piet Sinke, de vormser, secretaris, beiden mannen van minder gehalte dan Willem Angenent of Hooze. In 1901 werd Van Zwet opgevolgd door de bankwerker T.J.C. van Aartsen en een jaar later was de scheepmaker J.A. Stecher secretaris van de afdeling.⁴³⁷

Van Zwet, Van Aartsen, Sinke en Stecher waren vrije socialistten, de een nog heftiger dan de ander. Zij wilden niet *'het ellendig stembiljet'*, maar actie van onderop. Dat had de metselaarsstaking geleerd. Ook in de ANMB was een strijd gaande tussen voor- en tegenstanders van parlementaire actie. Vlissingen behoorde tot de laatste groep. Door ijveren voor wetten wordt onze maag niet gevuld, was de simpele mening van Stecher. Volgens hem moest het hoofddoel van de beweging zijn: overtuigen van het ellendige der toestand en de noodzaak van organisatie. Hooze ondersteunde zijn vroegere kameraden: de vakbeweging moest zich op economisch terrein houden en naar eenheid streven. *'Politiek, anti-politiek, godsdienst en alles wat maar verderfelijk is en twist of tweedracht te weeg brengt, wordt uit den bond geweerd en worden daar buiten afgehandeld en velen zullen onze gelederen versterken.'* Geheel in overeenstemming met die houding sprak Vlissingen zich eind 1900 (als enige afdeling van de ANMB) uit tegen deelname aan een betoging inzake de ongevallenwet. Het ledental van de afdeling liep echter terug, hoeveel is niet zeker. In november 1899 werden 85 bladen afgerekend, terwijl de afdeling in augustus nog 100 exemplaren had afgenomen. In april 1900 is er sprake van werkloze leden die naar elders werk gaan zoeken. Vier maanden later werd de klinkersvereniging opgeheven.⁴³⁸

In de activiteiten van de metaalbewerkeren vinden we niet veel van het enthousiasme van de metselaarsstaking terug. De nageljongens dreigden eind oktober met succes met staking, omdat niet allen voor een loonsverhoging in aanmerking

22. Directeur Jan Smit in de dertiger jaren.

23. Frits de Kaart in de laatste jaren voor zijn dood in 1908.

waren gek
een ander
een paar d
baas ben n
jongens ge
staking dr
paar weke
afdelingen
ge prijs bi
omkopen
tief. De va

Deze v
de werfdi
tijdverko
morgense
staken in
De vakve
bewerker
protestve
zen en an
emotione
zagen ha
mengeste
sluit: er v
de arbeid
ging de c
verlies d
seerd.⁴³⁹

Wie m
later he
zou wun
massa, i
bouw, m
wens de
afdelinge
betalen
bracht. I
de loon
lijk wa
1902 we
De m
werkte
april 19
man de
'de Sch
deelen
'Mene

waren gekomen. Daar bleef het echter bij. De werklieden probeerden veelal op een andere manier hun inkomen te vergroten. De klinkers bijvoorbeeld hadden een paar dagen eerder dan de nageljongens om hoger loon gevraagd. *'Zoo lang ik baas ben nooit!'*, had Leeuwenburg hen toegevoegd en in plaats dat zij net als de jongens gebruik maakten van de drukte in de afdeling-scheepsbouw en met een staking dreigden, gingen ze gretig op een aanbod van Leeuwenburg in om een paar weken tot 21.00 uur te werken. Zo ging het voortdurend, ook in de andere afdelingen. Door tijdelijke voordeeltjes als een poosje overwerken, of een gunstige prijs bij aangenomen werk lieten de arbeiders zich van elkaar trekken. Bazen omkopen met ham, spek of paling was minder gevaarlijk en scheen wel zo effectief. De vakvereniging kon daar niets aan doen.⁴³⁹

Deze verdeelde en slecht georganiseerde arbeiders lieten zich echter niet door de werfdirectie paaien. Eind november 1901 voerde de werf plotseling een werktijdverkorting in van 66 naar 63 uur. Tevens werden de werktijden veranderd. De morgenschaft werd van een half uur ingekort tot een kwartier. De arbeiders ontstaken in grote woede, want arbeidstijdverkorting betekende inkomstenderving. De vakverenigingen (naast de ANMB, de in 1901 opgerichte Christelijke Metaalbewerdersbond (CMB) en 'St Eloy') organiseerden de volgende dag een grote protestvergadering in het Concertgebouw op de Rommelkade. Bazen, onderbazen en ambtenaren mochten er niet bij zijn. Allerlei werklieden vertelden op die emotionele bijeenkomst hoe hun huiselijk leven nog verder werd bedorven: ze zagen hun kinderen toch al zo weinig. Uit alle afdelingen werd een commissie samengesteld om met de directie te onderhandelen. Doch deze bleef bij haar besluit: er werd maar wat gelanterfant en jenever gedronken. Zo gemakkelijk lieten de arbeiders zich echter niet afschepen. Na een nieuwe algemene vergadering, ging de commissie nogmaals naar de directie met als resultaat dat het inkomensverlies dat het gevolg was van de arbeidstijdverkorting zou worden gecompenseerd.⁴⁴⁰

Wie mocht denken, zoals de leiding van de ANMB-afdeling, dat twee weken later het vijfjarig bestaan van de afdeling wel met een grote vergadering gevierd zou worden, kwam bedrogen uit. Eens te meer was gebleken hoe weinig je op de massa, 'het volk', vertrouwen kon. Zó zaten er 900 arbeiders in het Concertgebouw, zo een beschamend troepje op een lustrumavond van de vakbond. Trouwens de huur van het Concertgebouw had de commissie die uit de Scheldeafdelingen was samengesteld om de actie te coördineren, grotendeels zelf moeten betalen. De collecte daarvoor onder de werklieden had bedroevend weinig opgebracht. Desondanks schijnen de organisaties, nadat de directie had toegezegd om de loonderving te vergoeden, gegroeid te zijn. Overigens is niet helemaal duidelijk wat de directie van 'de Schelde' precies voor ogen heeft gestaan. Op 17 maart 1902 werd alles weer ongedaan gemaakt.⁴⁴¹

De operatie lijkt onderdeel te zijn geweest van een nieuw beleid. Sinds 1899 werkte de zoon van Arie Smit, mr Jan Smit, als procuratiehouder op de werf. In april 1902 werd hij adjunct-directeur. Met zijn universitaire opleiding was hij een man die enigszins van buitenaf in het bedrijfsleven kwam. In het gedenkboek van 'de Schelde' wordt hij getypeerd als een man van een nieuwe generatie bedrijfsleiders. Liet zijn vader zich door de werklieden nog aanspreken als 'Arie-baas', 'Meester Jan' nam meer afstand in acht, maar had *'tegelijktijd meer begrip ook*

voor de situatie van de arbeider in het industriële proces'. Het is zeker zo dat hij meer dan Van Raalte contact zocht met de werklieden. Heel typerend heeft Stecher het over *'Jan Smit en mijnheer van Raalten'*. Was Van Raalte vormelijker dan Jan Smit, hij was zeker ook minder streng. Smit verscherpte allerlei bepalingen en hield daar zo goed mogelijk de hand aan. Hij begon in feite de bedrijfsvoering te moderniseren. Het aangenomen werk werd in februari 1902 geformaliseerd. Het 'fooiensstelsel' (zie hoofdstuk 5 e) had tot dan toe voornamelijk in de scheepsbouw geheerst, maar ook andere bazen (de draaiersbaas Blom bv.) hadden dat systeem overgenomen. Voortaan werd een overeenkomst gesloten tussen baas en werkmán. Op een formulier moest de aard van het werk worden vermeld en de som waarvoor het was aangenomen. Van die overeenkomst werd vervolgens een tijdschrijver in kennis gesteld, terwijl de werkmán op het formulier ('de bon') zijn gewerkte uren moest invullen. Het oververdiende geld werd uitbetaald een week nadat de taak afgelopen was. De willekeur leek daardoor uitgebannen. De Kaart was echter bevreesd dat de directie nu een begin zou maken met de verlaging van de prijzen voor het stukwerk, zodat de arbeiders steeds harder moesten werken om aan hun loon te komen. Hij was niet zo gecharmeerd van aangenomen werk, zoals andere arbeiders die dachten daardoor zelfstandiger tegenover de patroon te staan. Het doel van Smits modernisering was inderdaad goedkopere produktie. Een derde van de kostprijs van een schip bestond uit arbeidsloon, dus opvoering van de produktiviteit per manuur kon aantrekkelijk zijn. Daartoe dienden de moderner tariefsystemen en ook de vermaningen tegen drankgebruik en luilakken.⁴²

Voorgelicht door De Kaart hadden de socialisten de nieuwe onderdirecteur snel door. Voor hen werd hij de man van het stukwerk, van het jaagsysteem, *'Jan de rekenmeester'* of (met een schuin oog naar de gewoonte in de Smit-familie om naamgenoten uit het geslacht met een romeins cijfer te onderscheiden: Jan Smit X) *'Jan Elf'*. Een paar opdrachten gingen in 1902 aan de neus van 'de Schelde' voorbij. *'We kunnen niet concurreren, er wordt te weinig gewerkt'*, zei Smit, maar De Kaart meende beter te weten: *'Jan Smit weet bliksemsch goed waarom 'de Schelde' niet kan concurreren. Niet omdat de werklieden luilakken, maar omdat er op de fabriek zooveel baantjesgasten, echte baliekluiers rondlopen, tegen 'n hoog salaris. Daar zit het 'm.'* *'Eén directeur is meer dan genoeg. Als die zelfs op reis gaat, marcheert de zaak evengoed alsof-i er is.'* *'Een fabriek, die de beste constructies van machines bezit, en de laagste loonen uitbetaalt, kan niet concurreren tegen fabrieken die hooger loon betalen en minder nieuwe constructies van machines bezitten. 't Is belachelijk.'* Volgens De Kaart werd de malaise op de werf door de directie bewust gemaakt: *'Zoo'n slapte is voor een groote Mij. een mooie gelegenheid om hare arbeiders eens te ziften en de minder geschikte zoomede de oude en in dienst der Mij. gebrekkig geworden arbeiders, als uitgeknepen citroenen op den vuilnishoop te werpen.'* Bewijzen waren zo gevonden: na de oplevering van de 'Goentoer' werden soms 70 werklieden tegelijk ontslagen. Sommigen werden midden in de week op de keien gezet, ook oude werklieden, volgens De Kaart omdat jongeren beter geschikt waren voor het stukwerk.⁴³

Voor de socialisten onder het personeel had de kersverse onderdirecteur speciale plannen. De groei der organisaties moest kennelijk tegengegaan worden. Er was

een lijst aan-
slagen zou v
de jonge vor
handelbaar.
recht opkw
werden. Tus
gekort. Opr
op aanbeste
Een van de
gens slapte
teiten. Toen
van Jan Smit
tusschen pa
Van Raalte
secretaris v
ontslag ong
einde te ma
hoop was te
plan de stad
listische bla
gehele broo
waar hij br
keringsagen
vertrouwen
voorvallen
Overigen
In dezelfde
naamd weg
jaar de sm
machteloos
ringen ha
singse AN
congres de
sme te bes
troons n
Tegen he
da gaan m
ging van d

e. de w
Het me
parlemen
1897 me
van gro
Twee ka
nen hove
rechtig

een lijst aangelegd van onbetrouwbare elementen, de 'zwarte bende', welke ontslagen zou worden zodra daar gelegenheid toe was. Als eerste kwam in juli 1902 de jonge vormer Toon Poerstamper aan de beurt. Opeens was hij brutaal en onhandelbaar. Twee weken later werd A. Joosse ontslagen, omdat hij voor zijn recht opkwam toen bleek dat twee andere werklieden boven hem beoordeeld werden. Tussen september en oktober werden de werkuren in totaal met acht ingekort. Opnieuw betoogde De Kaart dat de werf bewust veel te hoog inschreef op aanbestedingen. Zo wilde de directie volgens hem de arbeiders murw krijgen. Een van de eersten die in het najaar ontslagen werden was De Kaart zelf, niet wegens slapte (de gieterij kon het werk niet aan), maar wegens zijn politieke activiteiten. Toen hij bij de directie verhaal kwam halen, bleek dat hij op aandringen van Jan Smit ontslagen werd omdat hij agent van *De Toekomst* was. 'Elk verband tussen patroon en werkmans vertrappen jelui', voegde Smit hem toe, waarna Van Raalte opmerkte: 'Nu, dat bestaat ook niet.' Een poging van G. Elferink, de secretaris van de ANMB, en Gerrit van Erkel, secretaris van het NAS, om het ontslag ongedaan te maken, leverde niets op. Smit hoopte door het ontslag een einde te maken aan de berichten in *De Toekomst* over 'de Schelde', doch die hoop was tevergeefs. De Kaart, al had hij een gezin met 7 kinderen, was niet van plan de stad te verlaten. Hij had allang een bijverdienste in de verkoop van socialistische bladen, brochures en boeken, en nu maakte hij van die activiteiten zijn gehele broodwinning. Eind november opende hij in de Walstraat een winkel waar hij brochures, schrijfbehoeften, tabak en sigaren verkocht. Hij werd verzekeringsagent en ging elke zaterdag met *De Toekomst* colporteren. Hij had het vertrouwen van de werklieden, die hem regelmatig op de hoogte stelden van voorvallen op de werf.⁴⁴⁴

Overigens was De Kaart niet de enige socialist die dat najaar ontslagen werd. In dezelfde tijd moesten de werklieden Mesu en Stroo de werf verlaten zogenoemd wegens oneerlijkheid, Fons van Olm wegens slapte, aan het eind van het jaar de smid Thomass en J.A. Stecher, beide wegens slapte. De ANMB stond machteloos tegen deze golf van ontslagen. De bond kon slechts protestvergaderingen houden. Net als de bouwvakbonden in hun organisaties, bleven de Vlissingse ANMB-ers echter voorstander van een vrij-socialistische koers. Op het congres dat die bond eind 1902 hield stelden zij bijvoorbeeld voor het militarisme te bestrijden, omdat het leger bij stakingen steeds de belangen van de patroons zou verdedigen. Dat voorstel kwam niets te vroeg, zou weldra blijken. Tegen het tirannieke optreden van de patroons moest de ANMB meer propaganda gaan maken voor de algemene werkstaking. Ook waren ze tegen elke verlaging van de contributie aan de bondsweerstandskas.⁴⁴⁵

e. de uitbreiding van het kiesrecht

Het merkwaardige is dat de Vlissingse socialisten een steeds overtuigender anti-parlementaire koers voeren terwijl het parlement sinds de wet-Van Houten van 1897 steeds dichterbij hen kwam. Deze wet bracht het kiesrecht binnen bereik van grote groepen arbeiders. Landelijk werd het aantal kiesgerechtigden voor de Tweede Kamer tweemaal zo groot. Het groeide aan tot in 1917 71% van de mannen boven de 25 jaar. Ook in Vlissingen verdubbelde in 1897 het aantal kiesgerechtigden voor Tweede Kamer en Provinciale Staten bijna, terwijl dat voor de

gedwongen zich met nieuwe groepen mensen te bemoeien om ook hun steun te verkrijgen bij verkiezingen. Belangrijker was die bemoeienis nog, daar niet ieder automatisch het kiesrecht kreeg. Er waren groepen die erom moesten vragen en bewijzen dat ze er recht op hadden. De politieke partijen konden dus zelf iets doen aan het aantal kiesgerechtigden. Ze werden daartoe gestimuleerd doordat ze zo hun politieke macht konden uitbreiden.⁴⁶

In het Vlissingse gemeentearchief bevindt zich een naamlijst van kiesgerechtigden, die een nadere indruk geeft van de kiesrechtuitbreiding voor de Tweede Kamer. In totaal worden 1860 namen genoemd, doch uiteindelijk kwamen slechts 1852 mannen in aanmerking. Door uit de kohieren van de hoofdelijke omslag de beroepen van de kiesgerechtigden en de belastingklasse waarin zij aangeslagen waren te zoeken, kunnen we een idee krijgen van de samenstelling van deze groep. Honderdtien kiesgerechtigden werden noch in 1896 noch in 1897 aangeslagen. De rest van de groep laat zien hoe belangrijk de lager aangeslagenen in het kiezersvolk werden: 64% van de groep was aangeslagen in klasse 5 en lager. Hier bevonden zich vooral de werklieden. 21% kwam uit 6e tot de 10e klasse, waar vooral kleine zelfstandigen en kantoorpersoneel zich bevonden. Slechts 15% kwam dus uit de hogere middenstand en hogere standen. Een vergelijking met de kiezerslijst uit 1876 in hoofdstuk 3 e leert dat de nieuwe kiezers in 1897 vooral onder de werklieden te zoeken waren. Omdat je, wanneer je tenminste man was, nu ook het kiesrecht kon aanvragen zijn zij die het kiesrecht nog niet hadden interessant. De ontwikkeling van hun aantal zegt iets over de belangstelling van de Vlissingse werklieden voor de politiek. Ik heb een vergelijking gemaakt met de beroepentelling van 1899. Hoewel de nodige voorzichtigheid betracht moet worden, omdat de beroepsopgaven in de Vlissingse bronnen afwijken van die voor de beroepentelling, bleek die belangstelling bij bouwvakkers en metaalbewerkers in 1897 slecht: minder dan de helft van de bouwvakkers was kiesgerechtigd. De metaalbewerkers hadden nog minder interesse. Het is niet bekend hoe groot het totaal aantal bankwerkers, draaiers etc. was in Vlissingen in 1897, maar dat een heel klein gedeelte van hen kiesgerechtigd was is duidelijk wanneer we de kieslijst vergelijken met een loonlijst uit 1890 welke ongeveer de helft van het aantal werklieden van 'de Schelde' bevatte:⁴⁷

Staat 6.1. Vergelijking kieslijst 1897 - loonlijst KMS 1890. Metaalbewerkers.

afdeling	kieslijst 1897		loonlijst 1890	
	aantal		aantal	(x 2)
bankwerkerij/				
draaijerij	43		83	(166)
ketelmakerij	9		67	(134)
gieterij	10		33	(66)
scheepsbouw	36		236	(472)

Wanneer we de aantallen van de loonlijst verdubbelen, dan zou hoogstens 1/8 van de werknemers van 'de Schelde' het kiesrecht gehad hebben, het bedrijf was sinds 1890 immers ook nog gegroeid. Daarenboven stond een aantal werklieden op de kieslijst zonder dat het ooit het kiesrecht zou uitoefenen: P. v.d. Stad bijvoorbeeld.

op de kies-
voorbeeld.

* Bronnen:

Staat 6.1
gestegen is

Ik heb dr
maar in
rechtigden
de mate v
werden w
Ten twe
een dauid
kiesgerech
politieke
in Vlissing
nieuwe k
met de ge
mogelijk
krigen. N

op de kieslijst zonder dat het ooit het kiesrecht zou uitoefenen: P. v.d. Stad bijvoorbeeld.

Staat 6.2. Uitbreiding aantallen kiesgerechtigden, 1897-1917.⁴⁴⁸

1 jaar	2 mannen totaal	3 kiesger. potentieel	4 kiesger. werkelijk	5 4 % 3
1897	8804	3364	1852	55.03
1898	9048	3458	1852	53.55
1899	9265	3540	1873	52.89
1900	9290	3549	1905	53.66
1901	9391	3674	2029	55.21
1902	9416	3683	2090	56.73
1903	9340	3654	2149	58.80
1904	9658	3778	2113	55.92
1905	9788	3918	2403	61.32
1906	9957	3986	2434	61.05
1907	10157	4066	2518	61.91
1908	10390	4159	2596	62.40
1909	10602	4340	2791	64.29
1910	10603	4341	2818	67.21
1911	10699	4380	2917	66.58
1912	10721	4487	3027	67.45
1913	10606	4438	3352	75.51
1914	10715	4484	3305	73.69
1915	10756	4600	3411	74.15
1916	10589	4528	3542	78.22
1917	10737	4591	3620	78.83

* Bronnen: gemeenteverslagen, volkstellingen 1899 en 1920.

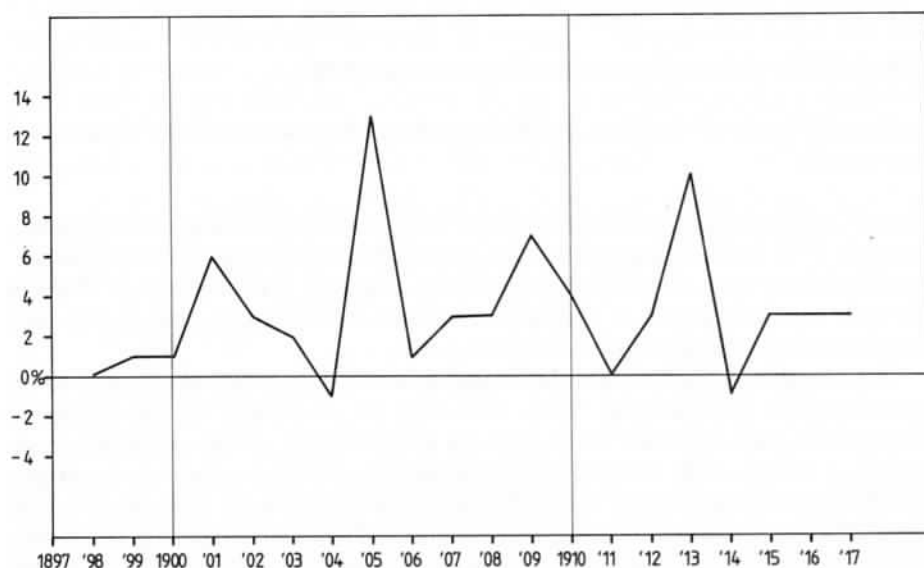
Staat 6.2 laat zien dat het aantal kiesgerechtigden tussen 1897 en 1917 evenwel gestegen is:

Ik heb drie opmerkingen. De toename in het aantal kiesgerechtigden is duidelijk, maar in 1917 hield toch nog meer dan een vijfde van het mogelijk aantal kiesgerechtigden zich van de verkiezingen afzijdig. Die 21% geeft slechts een idee van de mate van desinteresse of antiparlementarisme in Vlissingen, immers personen werden ook ambtshalve op de kieslijsten gezet.

Ten tweede: de groeipercentages brengt grafiek 6.1 in beeld. Die grafiek toont een duidelijke golfbeweging. Deze wijst erop dat de uitbreiding van het aantal kiesgerechtigden voor een deel verklaard moet worden uit de activiteit van de politieke partijen zelf. Voor de ontwikkeling van de vrij-socialistische beweging in Vlissingen op langere termijn is dit van groot belang, want in de strijd om de nieuwe kiezers werden de bestaande partijen gedwongen zich bezig te houden met de gewone man. Voor hun politieke macht moesten ze ervoor zorgen zoveel mogelijk van degenen die het kiesrecht mochten uitoefenen onder controle te krijgen. Na 1897 komen werkmanskandidaten op de lijsten van de politieke par-

tijen. De kiesrechtuitbreiding van 1897 verkleinde de barrières tussen de standen. Elke politieke partij moest zich voortaan tevens bekommeren om haar sociale gezicht. Aan het eind van hoofdstuk 3 bleek dat de kiesrechtuitbreiding van 1887 de thema's tijdens verkiezingen niet verder bracht dan de belangen van de kleine burger. Het is tekenend dat, terwijl in onze ogen nog zo weinig gebeurde voor de werkmán, de *Vlissingsche Courant* reeds waarderend sprak over de zorg die zich bij de overheden openbaarde voor de werkmán. *'Hoe getuigt menige wet hier en elders voor de erkenning, dat den werkmán een menschwaardig bestaan toekomt'*. De kiesrechtuitbreiding van 1897 versterkte die tendens zeer. In 1898 verongelukte op 'de Schelde' de werkmán Pluijmers. Al snel ging in Middelburg het gerucht dat Van Raalte de weduwe met slechts 25 gulden had afgescheept. Begin 1899 werd hij aangeschreven door E. Fokker, nu liberaal voorman in het parlement met het verzoek direct te verklaren dat het gerucht onwaar was. *'De politieke tegenstanders van allerlei gading slaan nu en zullen later slaan munt van allerlei gehalte uit dit gerucht.'* Was het gerucht wél waar dan zou Fokker niet aarzelen vragen te stellen aan de minister van marine.⁴⁹

De *Middelburgsche Courant* meende in 1897 dat het bij de eerstvolgende verkiezingen moest gaan *'om meer practisch, meer democratisch beleid te verkrijgen, meer sociale rechtvaardigheid, meer behartiging van volksbelangen'*. Uiteraard speelde behoud van maatschappelijke controle hier een rol, maar het opkomen van sociale politiek betekende op zich óók dat de verhouding van de elites tot de maatschappij als geheel en de staat in het bijzonder veranderde. De *Vlissingsche Courant* meende: *'dat er meer en meer toenadering komt tusschen de door zoovele privilegiën van elkander gescheiden standen'*. Het ging echter niet zozeer om werkelijke maatschappelijke toenadering tussen standen, als wel om het feit dat

Grafiek 6.1. Toename aantallen kiesgerechtigden voor de Tweede Kamer. 1898 - 1917. Procenten per jaar. Bron: gemeenteverslagen.

de opkomende
scheiding
werd als n
door conc

Ten der
rechtuitbre
zuim, de w
belangen o
politiek k
breidde. G
rechtigden
heel sterk
zichtbaar
lijk voor
opbouw w
menten n
naar de
worden."

Dat de
ties in ge
beiden
afzonderl
bemoei
kamp we
Hij meen
ARP. De
zingen w
van de M
werd pla
als afson
aan de s
stemmen
ling. C. J.
verkiez
stelling.
Tolma
tante w
de w
k
1897
1898
1899
1900
1901
1902
1903
1904
1905
1906
1907
1908
1909
1910
1911
1912
1913
1914
1915
1916
1917

de opkomst van de sociale politiek de sociale ongemakken van de oude standenscheiding in een zich vernieuwend maatschappelijk bestel onderving. De stand werd als maatschappij-ordenend criterium door uitbreiding van het kiesrecht en door concurrentie om de kiezer verder afgebroken.⁴⁵⁰

Ten derde: de sociale politiek werd vooral centraal in Den Haag bepaald. Kiesrechtuitbreiding en sociale politiek (na 1900: de bestrijding van het schoolverzuim, de woningpolitiek) brachten het zwaartepunt in de politiek van plaatselijke belangen over naar nationale belangen. De toenemende invloed van de landelijke politiek klinkt door in het tempo waarin het aantal kiesgerechtigden zich uitbreidde. Grafiek 6.1 laat zien dat de pieken in de toename van het aantal kiesgerechtigden juist plaats vonden in de jaren van Tweede Kamerverkiezingen: 1901, heel sterk in 1905, minder sterk in 1909 en weer sterker in 1913. Deze langzaam zichtbaar wordende centralisatie in de Nederlandse maatschappij werd uiteindelijk voor het syndicalisme van groot belang. De ruimte voor een federalistische opbouw waarin democratie aan de basis en plaatselijke autonomie bepalende elementen zijn, werd kleiner en kleiner. De wereld vanwaaruit Cornelissen een weg naar de nieuwe maatschappij kon tekenen, moest meer en meer heroverd worden.⁴⁵¹

Dat de kiesrechtuitbreiding de politieke controle door de bestaande organisaties in gevaar bracht bleek al direct uit de pogingen van deze organisaties om arbeiderskiesverenigingen te voorkomen. Wanneer arbeiders zich organiseerden in afzonderlijke arbeiderskiesverenigingen, meende de *Middelburgsche Courant*, bemoeilijkten zij de taak van de vooruitstrevende partijen. In het protestantse kamp werd een afzonderlijke christelijke arbeiderspartij afgewezen door Talma. Hij meende evenwel dat de arbeiders een grotere plaats moesten krijgen in de ARP. Die werd ook opgeëist door 'Patrimonium', dat met het oog op de verkiezingen van 1897 een eigen sociaal program opstelde om zodoende het program van de ARP aan te passen. Deze druk van de landelijke organisatie op de ARP werd plaatselijk gevolgd. De Vlissingse 'Patrimonium'-afdeling besloot wel niet als afzonderlijke kiesvereniging op te treden, maar stelde in plaats daarvan eisen aan de antirevolutionaire kandidaten. Alleen wanneer deze verklaarden in te stemmen met de doelstellingen van het verbond kregen ze de steun van de afdeling. C. Lucasse legde in een politieke lezing voor de leden op 4 juni 1897 zo'n verklaring af. Trouwens, in de ARP-afdeling heerste een opmerkelijke belangstelling in en vriendelijkheid jegens de arbeiders. Zo had zij op 19 mei 1897 Talma een rede laten houden. Voor de gemeenteraad dat jaar werden in protestantse arbeiderskringen gunstig bekend staande lieden als H.J. van der Meer en de oud-voorzitter van 'Patrimonium' Van der Poel kandidaat gesteld. Ook de katholieke kiesvereniging poogde de (katholieke) arbeiders te paaien. Zij stelden hun kiesvereniging open voor wie ouder was dan 25 jaar en lieten op 7 februari 1897 Schaepman optreden. Hij betoogde dat er op sociaal gebied nog veel werk te verrichten was. Trouwens hij ontwierp dat jaar een katholiek sociaal program. Slechts een derde van het verwachte aantal werd overigens lid van de r.k. kiesvereniging. Bij de verkiezingen streefden de katholieken naar iets groter zelfstandigheid. Tot nog toe hadden zij trouw de kandidaten van de antirevolutionairen gesteund, afgezien van een kleine rebellie in 1891, doch nu eisten zij dat de ARP ook een katholieke kandidaat stelde. J.G. Geijssen haalde overigens maar weinig

stemmen.⁴⁵²

De vrijzinnigen konden niet achterblijven. Nadat 's middags Schaeplan had gesproken lieten zij 's avonds mr Smeenge optreden. Hij legde de kieswet uit en sprak, meende een verslaggever, ook voor onontwikkelden bevattelijk. De liberale kiesvereniging 'Algemeen Belang' poogde óók nieuwe leden uit de werkliedenstand te werven, doch ze had weinig succes. Van de 1000 genodigden kwamen in april slechts 100 ter vergadering. Het aantal werklieden dat lid werd van de liberale kiesvereniging was nog kleiner. Desondanks groeide haar ledental van 143 in mei 1897 tot 187 in april 1899. Voor de gemeenteraad werd in 1899 voor het eerst een werkliedenvertegenwoordiger kandidaat gesteld: Maarten Geelhoed, voorzitter van de werkliedenvereniging 'De Schelde' maar inmiddels boekdrukkerspatroon. In 1901 werd een andere bestuurder van de werkliedenvereniging, G.L.P. Florschütz, ook kandidaat gesteld. Het bestuur van 'Algemeen Belang' bleef echter bestaan uit lieden van hogere standen. Daarvoor kwamen 'werklieden' niet voor in aanmerking.⁴⁵³

De Vlissingse was conservatiever en provincialistischer dan de Middelburgse liberale kiesvereniging. 'Algemeen Belang' stemde in 1901 met grote meerderheid tegen een circulaire van het bestuur van de 'Liberale Unie', waarin op algemeen kiesrecht (ook voor vrouwen) werd aangedrongen. In Middelburg voltrok zich, toen de 'Liberale Unie' dit bestuursvoorstel afkeurde, een scheuring onder de liberalen. De behoudsgezinden scheidden zich af van 'Eendracht Maakt Macht', die meewerkte aan de oprichting van de vooruitstrevende 'Vrijzinnig-Democratische Bond'. De Vlissingers bleven echter in de 'Liberale Unie'. Die was hen eigenlijk nog te progressief. De Vlissingse liberalen hielden liefst alles bij het oude. Een voorstel van het lid Sproncken, commandant van het depot van discipline, om voor gemeenteraadsverkiezingen een programma te formuleren werd afgestemd. Men wilde zich niet aan mandaten binden en stelde de man boven zijn program.⁴⁵⁴

f. het tweesporenbeleid van de overheid, 1899 - 1904

Leverde de kiesrechtuitbreiding een algemene aanzet voor meer sociale politiek, de metselaarsstaking was een extra, zij het tijdelijke, stimulans. Hoezeer de leidende kringen door de staking werden wakker geschud bleek tijdens de gemeenteraadsvergadering op de vrijdag waarop de staking beëindigd werd. De raad overlegde met gesloten deuren. De burgemeester werd door Gewin heftig aangevallen. Hij had de orde op de slechtst denkbare manier pogen te handhaven. Het gerucht ging dat hij een blokje omliep als hij stakers zag aankomen. Het gezag was *'op de treurigste wijze door het slijk gesleept'*. Van Zomeren had in feite de stad geregeerd, die *'vreemde socialist'*. De antirevolutionair Abraham Loois, bij wie ook ruiten waren ingegooid, vond: *'Vlissingen heeft nu den stoot gegeven. De gevolgen zijn niet te overzien. Middelburg zal volgen, doch dat heeft geene Schelde achter zich. De loop dezer staking is zeer te betreuren; veel ware met overleg te voorkomen geweest.'* Opeens was men in een nieuwe tijd verplaatst die nieuwe antwoorden eiste. Gewin meende dat een volgende maal een commissie van goede diensten ingesteld moest worden. Niet iedereen begreep hem, tot duidelijk werd dat hij een kamer van arbeid (kva) bedoelde, zoals de *Middelburgsche Courant* de vorige dag had aanbevolen. Men besloot dat het particulier

initiatief hier een taak had en dat de kamer van koophandel zich erover moest buigen.⁴⁵⁵

Er werd min of meer een 'tweesporenbeleid' gevoerd. Enerzijds werden sociale maatregelen genomen, anderzijds werd de ordehandhaving verbeterd. De gemeente vergrootte de macht van het gezag. Kort na de metselaarsstaking deed de commissaris van politie het voorstel twee agenten toe te voegen aan zijn corps. De staking van de matrozen en stokers der SMZ toonde opnieuw aan dat de kracht van de plaatselijke ordebewaarders gering was. Achter gesloten deuren analyseerde de gemeenteraad op 7 maart 1900 beide stakingen. Van Doorn vond dat een vast detachement marechaussees in de gemeente diende aanwezig te zijn. Alleen Geelhoed had bezwaren. In het geheim werd een vaste brigade van de marechaussee aangevraagd. Het kostte nogal wat overredingskracht, totdat het argument dat ook veel koninklijke personen vanuit Vlissingen vertrokken of daar aankwamen, de doorslag gaf. Uiteindelijk vestigden de marechaussees, onder commandant G.P. Thomson, zich pas in 1904 in een kazerne op de hoek van de Scheldestraat en de Kasteelstraat. Overigens werd ook de gemeentepolitie uitgebreid en gereorganiseerd.⁴⁵⁶

Niet alleen als ordeprobleem werd de werkmansleer echter benaderd. Geelhoed en (vanaf 1901) Florschütz stimuleerden de raad tot het bedenken van enkele sociale maatregelen. Abraham Loois pleitte samen met Van Raalte voor een badgelegenheden voor het volk. Uiteindelijk gaf de raad een subsidie aan het volksbadhuis van de gymnastiekleraar P.B. Oost Lieveense. In 1903 werd na aandringen van Geelhoed de mannen uit het volk gelegenheid gegeven een gedeelte van het strand te gebruiken. Dat was voordien gereserveerd geweest voor hooggeplaatste badgasten. Gewin opperde echter in 1900 al bezwaren tegen het feit *'dat men tegenwoordig niet anders hoort redeneeren, dan ten gunste van de arbeiders'*. Misschien was de aandacht voor de arbeiders snel weggezaakt, als niet de op gang komende landelijke wetgeving de Vlissingse bestuurders nieuwe impulsen had gegeven. De leerplichtwet van 1900 verplichtte de gemeentebesturen bijvoorbeeld een commissie tot wering van het schoolverzuim op te richten. Een vereniging met dat doel bestond in Middelburg al minstens sinds 1878, maar ontbrak in Vlissingen. Vanouds was de capaciteit van de scholen onvoldoende in Vlissingen zodat schoolverzuim eerder een probleem oploste dan vormde. Op 1 februari 1901 werd zo'n commissie ingesteld. Door het werk in deze commissie leerden personen uit hogere standen de levensomstandigheden van de werklieden beter kennen. Vooral toen de leden op last van de schoolopziener ook op huisbezoek gingen. Daartegen hadden ze wel bedenkingen gehad, omdat zij meenden dat huisbezoek hun prestige als uitvoerders van de wet schaadde. De ouders moesten maar naar de commissie komen. Een uitspraak van haar voorzitter, de apotheker A.J. van Ockenburg, toont aan hoe door het huisbezoek de leden beter bekend raakten met het leven van de werklieden. Hij was al een tiental jaren voorzitter van 'Hulp in Nood', zodat we wel enige bekendheid met het werkmansleven mogen veronderstellen. Toch zei hij in oktober 1901 dat hij van toestanden had gehoord *'die men zou denken dat niet bestonden'*. De leerplichtwet had tot gevolg dat de ouders in staat moesten worden gesteld hun kinderen naar school te sturen. Dat betekende scholenbouw en tegemoetkomingen aan arme ouders. Op voorstel van Geelhoed besloot de raad aan kinderen van behoeftige ouders warm

eten en klompen te verstrekken. Dit besluit had aanvankelijk vooral principiële betekenis, want slechts 100 gulden werd beschikbaar gesteld. Eerst in 1904 werd dat bedrag verdubbeld na een brandbrief van de commissie ter wering van het schoolverzuim.⁴⁵⁷

De leerplichtwet is maar één voorbeeld van de wijze waarop Haagse wetgeving de gemeenten dwong zich meer en intensiever met de werkende klasse te bemoeien. Andere wetten zoals de woningwet van 1901 dwongen de heren ook andere gebieden te bestrijken. Naar aanleiding van de woningwet werd bijvoorbeeld in 1905 een bouwverordening vastgesteld, welke het woningonderzoek een nieuwe impuls gaf. Dat onderzoek maakte duidelijk dat ongeveer de helft van de woningen in Vlissingen niet voldeed aan de normen, welke nu trouwens niet meer tot doel hadden arme inwoners naar de dorpen te dwingen of cholera te bestrijden, maar door minimumeisen voor ieder een goede woning te verzekeren. De sociale wetgeving dwong de Vlissingse heren zich omvattender met de werklieden bezig te houden, wat in Middelburg de sociaal-progressieve intelligentsia reeds veel eerder deed.⁴⁵⁸

De belangrijkste sociale hervorming waar de metselaarsstaking toe leidde was de instelling van kamers van arbeid. Op 3 juli 1899 stelde F.H.J. Wibaut in de kamer van koophandel dit voor. Een commissie, waarin Jos. van Raalte weigerde zitting te nemen, nam contact op met die werkliedenverenigingen die rechtspersoonlijkheid hadden. Organisaties zoals de VBB en de 'kommunistisch-socialistische vereeniging' werden zodoende gepasseerd. Uiteindelijk werden in 1901 twee kamers van arbeid opgericht: één voor de bouwbedrijven (inclusief de aanleg van gas- en waterleidingen) en één voor het metaalbedrijf, waarbij de havenarbeiders werden gevoegd.⁴⁵⁹

Reeds in de voorbereiding was gebleken dat de bouwvakken meer behoefte hadden aan een kva, dan de metaal. De weigering van Jos. van Raalte verklaart veel van dit verschil. Maar ook in de bouwvakken was niet iedereen even enthousiast. De metselaars en schilders hielden zich afzijdig en in het algemeen waren de confessionele werkliedenverenigingen positiever gestemd dan de niet-confessionele. Voor de verkiezing van de kamers in oktober 1901 kwamen 'Patrimonium', 'R.K. Volksbond' en neutrale bonden met een gezamenlijke kandidatenlijst. De opkomst was bij beide kamers een tegenvaller. Van de patroons kwamen uit de metaalbedrijven 49% op en uit de bouwbedrijven 52%. Bij de werklieden was de opkomst slechts 36% en 27%. Bij de kva voor de metaalbedrijven kregen de Patrimoniummannen de meeste stemmen (381); de beide Volksbonders kregen evenveel stemmen als de beide ANMB-kandidaten (de draaier N.J. van de Ree en Stecher): 368. Bij de kva voor de bouwbedrijven was de uitslag wat de werklieden betreft dezelfde: de Patrimoniumman L. de Kam kreeg verreweg de meeste stemmen (52), een vertegenwoordiger van de ANTimB, A.C. Rademaker, slechts 32.⁴⁶⁰

De kamer voor de metaalbedrijven werkte slechter dan de andere. Dat kwam door 'de Schelde'. Met de mond beleed de directie wel een groot voorstandster van de kva te zijn, maar in praktijk werkte ze de kamer tegen. Een voorstel om commissiewerk te betalen, opdat de werkliedenleden niet te veel moesten verletten, werd door Jan Smit resoluut van tafel geveegd: hij deed heel veel commissiewerk, maar alles pro deo. Hij had zoveel overwicht dat de kamer niets deed waar

hij teg
resse v
functie
slecht
bij de
voor d
had to
kwam
werkli
lend o
kamer

Een
'Patrin
opnieu
de tim
een er
minim
bepali
mans'
hautai
gedaa
even
steld
bouw
algem
hetge
hoog

B&
werd
spann
was l
bouw
twee
van F
woor
zien:
- zon
Zo w
maak

Ein
schaf
demp
Kast
plex
ven l
afwij
noen

hij tegen was. Een enkel initiatief van de kamer liep dan nog stuk op de desinteresse van de werklieden. Het bemiddelen bij arbeidsgeschillen, de eigenlijke functie van de kamers, kwam zeker bij de metaalbewerkeren in het begin dan ook slecht uit de verf. Had de directie van 'de Schelde' zelf iemand ontslagen, zoals bij de golf van ontslagen in 1902, dan kon de kva weinig doen. Ook bij de kva voor de bouwbedrijven klopten werklieden wel tevergeefs aan, maar de kamer had toch meer succes bij bemiddelingen dan die voor de metaalbedrijven. Dat kwam door de weinig georganiseerde verhoudingen in de bouwvakken. Zowel werklieden als patroons waren slecht georganiseerd. Zodoende kon de kva regelend optreden. De voorzitter uit de patroons, Florschütz, deed zijn best om de kamer een succes te maken.⁴⁶¹

Een uitstekende gelegenheid zich te bewijzen kwam toen in mei 1901 de VBB, 'Patrimonium' en 'R.K. Volksbond' in een gezamenlijk adres aan de gemeente opnieuw verzochten 'de bepalingen' in de bestekken op te nemen. Sinds in 1896 de timmerlieden met een dergelijk verzoek hun neus hadden gestoten was het een en ander veranderd. Het Rijk stelde nu in de bestekken maximum-lonen en minimum-werkuren vast. In november 1898 had de gemeente Middelburg 'de bepalingen' ingevoerd. De metselaarsstaking en het feit dat er nu twee 'werkmans'-leden in de gemeenteraad zaten maakten dat de gemeente niet meer zo hautain het verzoek (dat bovendien namens vrijwel alle werkliedenorganisaties gedaan was) kon afwijzen als vijf jaar tevoren. De behandeling verliep echter even traag. Eerst in februari 1902, nadat de gemeentebouwmeester had voorgesteld de werklieden minder te geven dan zij vroegen, mocht de kva voor de bouwbedrijven adviseren. De besprekingen in de kamer verliepen vlot. Over het algemeen vond men het advies van de gemeentebouwmeester te zuinig, al was hetgeen de vakbonden vroegen (in het algemeen 4 à 5 cent loonsverhoging) te hoog. De andere kamer sloot zich bij het advies van de bouwbedrijven aan.⁴⁶²

B&w namen het zuinige advies van de gemeentebouwmeester over. Daarom werd de behandeling van het verzoekschrift in de raadsvergadering met enige spanning tegemoet gezien. Op 2 oktober 1902, bijna anderhalf jaar na indiening, was het zover. Dankzij Florschütz nam de raad het advies van de kva voor de bouwbedrijven over. De werklieden kregen zodoende een loonsverhoging van twee cent terwijl uitbetaling in de cafés verboden werd. Het kranige optreden van Florschütz oogstte lof bij hen. *De Toekomst* wijdde enkele zeer waardeerende woorden aan hem, maar zag geen reden het antiparlementaire standpunt te herzien: *'De Vlissingsche arbeidersbeweging heeft dus een belangrijk succes behaald - zonder één sociaal-democraatje in de raad! Door agitatie van buiten. Bravo!'*. Zo werden eisen van de werklieden ingewilligd, zonder dat ze hun handen vuil maakten met het parlementaire werk, of dat dit hun organisaties verziekte.⁴⁶³

Eind 1902 stelde de kva voor de bouwbedrijven voor werklozen werk te verschaffen, wat resulteerde in het afgraven van een deel van de vestingwal en het dempen van een stuk vest. Daardoor werd tussen Verkuyt Quakkelaarstraat en Kasteelstraat een stuk bouwgrond gecreëerd, waar 'de Schelde' een nieuw complex arbeiderswoningen zou zetten. Zo slecht deed de kva voor de bouwbedrijven het dus niet, lijkt het, doch de socialistische bouwvakkers volhardden in hun afwijzing van deze instelling. Ook de ANTimB, al zond hij afgevaardigden, noemde de kva al gauw *'een wassen neus'* als deze niet op zijn eisen inging. De

(vrij-)socialistische werklieden wilden hun geschillen direct met de patroons uitlechten.⁴⁶⁴

g. samenwerking, 1902

Gesterkt door de metselaarsstaking bewaarden de socialistische arbeidersorganisaties hun zelfstandigheid tegenover de 'heeren'. In feite bevestigde de metselaarsstaking wat uit het gedrag van de werklieden al langer af te lezen was: in Vlissingen met zijn zwakke hogere standen werd het waardigheidsgevoel van deze geschoolde werklieden weinig terneer gedrukt. Een bewust 'volk' bleek de macht van de hogere standen zelfs serieus in gevaar te kunnen brengen. Zeker wanneer alle richtingen in de arbeidersbeweging samenwerkten bestond ook de mogelijkheid de aandacht van de 'heeren' op problemen van arbeiders te vestigen. Dat bleek in 1902. De samenwerking toen toont tevens aan dat een plaatselijk belangrijk conflict als de metselaarsstaking samenwerking tussen de verschillende richtingen in de arbeidersbeweging niet verhinderde.

De staking had wel tot herleving van de confessionele arbeidersbeweging geleid. De 'R.K. Volksbond' schrok wakker. Met hulp van missionarissen (J.J. Houbaer en M.L. Donsen) werd tegen het socialisme gewaarschuwd en W.A. Louwerier betoogde dat een goed Volksbond-lid niet lid van een neutrale vakorganisatie kon zijn. Met de eigen vakorganisaties wilde het echter nog steeds niet lukken. Op 14 oktober 1899 werd op initiatief van de vormer Walter Hagenaars de afdeling van 'St Eloy', de metaalbewerksvakbond, heropgericht, maar veel meer dan de aanvankelijke 18 leden zou deze niet krijgen. Ondanks aandrang van de nieuwe geestelijke adviseur, pastoor L. Stolk lukte het niet andere vakverenigingen op te richten.⁴⁶⁵

Anders dan bij de katholieken schijnt bij 'Patrimonium' hoogstens een indirect verband te hebben bestaan met de organisatie van de socialisten. Niet lokale maar landelijke ontwikkelingen speelden hier een rol: de overgang van het verbond van een ambachtsliedenorganisatie naar een vereniging die zich richtte op industriële loonarbeiders. De oprichting van een 'Christelijk ArbeidsSecretariaat' (CAS), met de actieve J. Huizinga als secretaris en propagandist, was hiermee in overeenstemming. Uiteraard was Talma ertegen dat christelijke arbeiders zich aansloten bij de bestaande vakverenigingen, want dat waren veelal door socialisten gedomineerde lichamen. Maar de protestantse ('Patrimonium' zette zich ook tegen de katholieken af) organisaties mochten niet slechts anti-socialistisch zijn. Zij moesten positief werken met eigen hervormingsplannen. De protestantse organisaties mochten daarvoor samenwerken met andere. De Vlissingse afdeling volgde met belangstelling deze overgang. Ze wilde dat 'Patrimonium' ook een weerstandskas opbouwde en vond federatieve samenwerking met andere organisaties belangrijk. Met eigen vakverenigingen wachtte ze tot na de oprichting van het CAS. Op 19 april 1901 werd, kort na de landelijke organisatie, een christelijke metaalbewerksvakvereniging gevormd, met als voorzitter de smid J.H. van Dijk, de vormer J.A.W. Poerstamper als secretaris en de smid M.J. Krug als penningmeester. Van 13 kwam de vereniging voornamelijk door de actie bij 'de Schelde' tegen de werktijdverkorting in een jaar op 23 leden. Eind 1901 werd de bouwvakkersvereniging opgericht, maar deze beperkte zich tot aanbeveling van de kandidatuur van voorzitter A.C. Lodder voor de kva.⁴⁶⁶

De samenstelling van de Patrimoniumafdeling was nog sterk ambachtelijk, zoals

* Bron: F

staat 6.3

We zag
naast el

gen van
nissaties

zou ver
bepaling

tegen d
Op het

tuurlijk
weer ge

het om
dan kw

debat.
Klaas

De
comité

ken wa

van de
ter. Er

voort
had we

uit de
't' is

afge
van d

Staat 6.3. Leden 'Patrimonium'-Vlissingen naar beroep. Augustus 1900.*

	buitengewone	gewone (loonafhankelijke)	%
grondarbeiders		5	3.7
losse arbeiders		26	19.4
timmerlieden	3	27	20.1
metselaars	1	7	5.2
schilders	2	5	3.7
bakkers		1	0.7
kleermakers		6	4.5
schoenmakers		4	3.0
zadelmakers		1	0.7
smeden		17	12.7
scheepstimmerlieden		18	13.4
metaalbewerkers		12	9.0
kantoorbediendes		5	3.7
totaal		134	99.8

* Bron: Patrimonium, 24/8/00.

staat 6.3 laat zien.

We zagen reeds dat in het Vlissingse 'Patrimonium' hervormd en gereformeerd naast elkaar zaten. De afdeling wees met trots op de '*kracht en zegen*' die uitgingen van het feit dat ze wars van alle '*kerkisme*' was. Tussen de verschillende organisaties in Vlissingen bestonden geen scheidingsmuren, zoals je bij verzuimdheid zou verwachten. Ik wijs op de verkiezingen van de kva's. Bij het adres voor 'de bepalingen' werkten VBB, Volksbond en 'Patrimonium' samen. Het protest tegen de werktijdverkorting op 'de Schelde', eind 1901, is een ander voorbeeld. Op het lustrum van de ANMB in 1901 bood de CMB zijn gelukwensen aan. Natuurlijk men schroomde niet eigen visies uit te dragen, maar dan werd over en weer gedebatteerd. Lieten de socialisten de anarchist Tjerk Luitjes spreken over het onderwerp 'Wat te denken van een leven na dit leven? Is de dood het einde?', dan kwam Dirk Dijkstra, de voorzitter van 'Patrimonium' (een sergeant), in debat. Op hun beurt debatteerde I.I. Samson voor de socialisten met de oude Klaas Kater.⁴⁶⁷

De verschillende organisaties werkten ook in 1902 samen, bijvoorbeeld in een comité uit Volksbond, VBB en 'Patrimonium' om de stakers bij de textielfabrieken van Van Heek in Enschede te steunen. De Kaart werd als vertegenwoordiger van de grootste organisatie voorzitter, Kotte secretaris en Van Dijk penningmeester. Er heerste tamelijk grote eendracht in het comité, zelfs nadat De Kaart als voorzitter van een openbare vergadering het oordeel van een van de aanwezigen had overgenomen dat Van Heek aan de galg moest. Dat lokte hevige protesten uit, doch uiteindelijk stelde Kotte bij de opheffing van het comité vast dat men '*zoo prettig heeft samengewerkt, dank zij de voortreffelijke en onpartijdige leiding van den heer F. de Kaart*'.⁴⁶⁸

Nog intensiever werd de samenwerking in de tweede helft van 1902 door 'Een voor allen en allen voor een', de vereniging van dokwerkers. De stagnatie op 'de

Schelde' die de slapte in de bouwvakken veroorzaakte had een dubbel krachtige uitwerking op de werkgelegenheid van de havenarbeiders. Niet alleen liepen de aanvoerers terug, maar wat aan bouwmaterialen nog in de haven kwam lieten de aannemers meestentijds door hun eigen werklieden lossen. Dokwerkers waren doorgaans lieden 'van minder allooi', zoals Florschütz hen kwalificeerde. Havenarbeider werd je als er niets anders was. Een geschoold werkman schaamde zich ervoor. De verhoudingen in de haven waren onoverzichtelijk. Enkele vaste ploegen namen werk van bazen aan. Rond deze ploegen hingen los-vaste arbeiders, die opgeroepen werden zodra meer mannen nodig waren. Tenslotte waren er de losse arbeiders, altijd in de haven wachtend op werk. Werden zij opgeroepen, dan kozen ze een voorman, of iemand werd door de werkgever als voorman benaderd, die het karwei aannam, zijn mannen koos en na afloop de verdienste in de kroeg afrekende. Dan moesten ze wel iets drinken, maar het is de vraag of veel havenarbeiders dat als een verplichting zagen. Vreemde toestanden konden het gevolg zijn, zoals toen dronken dokwerkers met de eveneens niet meer nuchtere baas Meijboom een open kar huurden en zich lallend door Vlissingen lieten rijden.⁴⁶⁹

De havenarbeiders hadden daardoor geen beste naam in de stad. Op 1 augustus 1899 richtten ze een vakvereniging op, die bij het NAS aangesloten was. Ze had ongeveer 90 leden, die in maart 1900 uit solidariteit met een Amsterdamse staking weigerden besmet verklaarde schepen te lossen. Kort daarna verdween de vereniging. De centrale figuur was Willem Thijssens. Deze gewezen Maastrichtse porceleinwerker woonde sinds april 1892 in Vlissingen en werkte toen reeds in de haven. Hij behoorde tot de ondertekenaars van het werklozenadres van Van der Veer in november 1892. Hij stak met kop en schouders uit boven de andere dokwerkers, die soms amper schrijven konden. Waarschijnlijk stuurde hij regelmatig bijdragen op aan *De Toekomst* onder het pseudoniem 'Homo'. Na een korte staking in september 1901 om hoger loon werd op initiatief van de 'Nederlandsche Scheeps- en BootwerkersBond' op 28 oktober 1901 een nieuwe dokwerkersvereniging opgericht: 'Een voor Allen en Allen voor Een' met 45 leden. Er zijn aanwijzingen dat met name losse werklieden zich in 'Een voor Allen en Allen voor Een' verenigden.⁴⁷⁰

De cargadoor B. Stofkoper probeerde meer handelsschepen naar de haven te trekken, doch zag zich telkens belemmerd door de havenpolitiek van 'de Schelde'. Hoge tarieven en slechte uitrusting maakten de haven ten opzichte van Rotterdam, Terneuzen of Antwerpen onaantrekkelijk. In januari 1902 werd Stofkoper tegen de zin van de door Van Raalte gedomineerde liberale kiesvereniging, in de gemeenteraad gekozen om de havenexploitatie te verbeteren. Dat was voor de dokwerkersvereniging het sein om aan te dringen op verandering van de havenpolitiek. De werkloosheid was zo groot dat het 'spartelen' was 'om door de tijd te komen', zoals een dokwerker dat noemde. De vereniging had daarom namens alle dokwerkers in december de gemeente reeds gevraagd om werkverschaffing. Deze had echter veel te kort geduurd. Er waren daarna nog steeds gezinnen waar de kinderen aardappelschillen ophaalden die 's middags gekookt op tafel verschenen. De dokwerkers moesten maar een hongeroptocht houden, vond Thijsens. Per 1 april verhoogde de vereniging, om meer te kunnen doen, de contributie tot 5 cent per lid per week. De secretaris van de landelijke bond, A. Wessels,

beloofde
verzoeken
zond de
koopman

De acti
Vooral to
de hoge
zij de ha
te zullen
gemeente
tirevolu
weging
augustus
dokwerk
sief-libe
opgerich
'Bouwke
'R.K. W
gelijk ra
adres bi
werkzaa
ook alle

Drie
richting
naderd
in plaan
de inbe
commi
den in
schaad
Scheld
commi
de Sta
kolon
kloek
vanger
na ple
spatte

De
beweg
betrok
gere
daarw

b.
De o
sterd

beloofde Piet Nolting, werkman en vrijzinnig-democratisch parlementariër, te verzoeken om de minister over de Vlissingse haven te ondervragen. Intussen zond de vereniging een uitvoerig verzoekschrift aan gemeenteraad en kamer van koophandel, waarin de slechte toestand van de havens werd uiteen gezet.⁴⁷¹

De actie van de dokwerkers bracht de discussie over de havens flink op gang. Vooral toen 'de Schelde' de hoge spoorwegtarieven als de schuldige aanwees en de hoge lonen van de dokwerkers. De werf maakte op Stofkoper de indruk dat zij de haven vrij van schepen wilde houden. De dokwerkers zeiden alles op alles te zullen zetten om de exploitatie van de haven over te brengen in handen van de gemeente, of zo nodig van de staat. Ze hadden inmiddels ook contact met het antirevolutionaire kamerlid, C. Lucasse, en besloten de hele Vlissingse arbeidersbeweging te mobiliseren teneinde hem en Nolting te informeren. Zo werd op 14 augustus 1902 een grote commissie gevormd, bestaande uit het bestuur van de dokwerkersvereniging aangevuld met Frits de Kaart voor de VBB, de progressief-liberale schilderspatroon L. van Aartsen voor 'Vlissingen Vooruit' (een pas opgerichte middenstandsorganisatie), de antirevolutionair A. Huson voor 'Bouwkring', Th. Kamermans voor 'Patrimonium' en C.D. Mentink voor de 'R.K. Volksbond'. Deze commissie besloot op voorstel van Kamermans een degelijk rapport over alle grieven samen te stellen en de gemeenteraad te vragen een adres bij de 'Hooge Regeering' in te dienen. Naar aanleiding van de commissiewerkzaamheden barstte in de pers een hele discussie over de havens los waaraan ook allerlei leidende figuren deelnamen.⁴⁷²

Drie dingen zijn belangrijk. Ten eerste dat organisaties van zeer verschillende richting uitstekend samen konden werken. Ten tweede: dat C. Lucasse werd benaderd is logisch. Hij vertegenwoordigde Vlissingen in de Tweede Kamer, maar in plaats van Nolting had men ook een SDAP-er kunnen benaderen. Ten derde: de inbreng van de antirevolutionairen werd steeds groter. Kamermans was in de commissie de drijvende kracht. In zekere zin sloten de antirevolutionair-gezinden in de commissie aan bij de propaganda van de Vlissingse ARP: 'de Schelde' schaadde de belangen van Vlissingen en de liberalen vertegenwoordigden 'de Schelde'. Dat gaf de actie een politiek, anti-liberaal tintje. Uiteindelijk zond de commissie zelf in april 1903 een adres aan de Tweede Kamer om te bewerken dat de Staat het contract met 'de Schelde' verbrak. Direct succes, afgezien dan van de kolentip die in mei 1903 door 'de Schelde' geplaatst werd, had de actie niet. De kloeke dokwerkersvereniging leefde niet lang meer. Thijssens was eind 1902 vervangen door J. Houmes, wat een verzwakking van het bestuur betekende. Daarna pleegde een ander bestuurslid malversaties, waarop de hele vereniging uiteenspatte. Dat gebeurde in een tijd van opnieuw hevige werkloosheid.⁴⁷³

De actie laat zien dat de verschillende stromingen in de Vlissingse werkliedenbeweging in harmonie konden samenwerken. De socialisten werden overal bij betrokken. De werkliedenorganisaties wilden elkaar niet uitsluiten ook als de hogere standen dat ten aanzien van de socialisten probeerden. Het jaar 1903 zou daarvoor betere kansen bieden.

h. de spoorwegstakingen

De overwinning van de spoorwegmannen tijdens een staking eind januari in Amsterdam deed de regering van Abraham Kuyper snel tegenmaatregelen treffen:

een drietal wetsontwerpen, waarvan één ambtenaren het staken verbood. De *Vlissingse Courant*, sinds de komst van D. A. P. de Zeeuw als redacteur (1901) liberaler en wat minder benepen, schonk veel aandacht aan de staking en de gevolgen ervan. De krant nam gaandeweg een tussenpositie in: regering en parlement moesten zich niet door emoties laten leiden en door strafwets- of zelfs grondwetsherzieningen de arbeidersorganisaties tarten. Ze konden beter een wet op het arbeidscontract tot stand brengen. Dan was de verhouding tussen werkgever en werknemer wettelijk geregeld en konden geschillen door een scheidsrecht worden opgelost. Daarnaast moesten pensioenverzekerings- en kinder[bijslag?]wetten alsmede staatsexploitatie, de werk- en levensomstandigheden van de spoorwegambtenaren verbeteren. De krant keurde Kuypers breidelwetten af. Stakingen mochten pas verboden worden wanneer de rechtsverhouding tussen werknemer en werkgever door een contract geregeld was. Kuypers draaide de volgorde echter om: hij begon ambtenaren het staken te verbieden en vervolgens ging hij onderzoeken of hun situatie ook verbetering vereiste. De ambtenaren werden rechten ontnomen en het was nog maar de vraag of latere verbeteringen dit verlies voldoende zouden compenseren.⁴⁷⁴

De meningen in de stad lagen ver uit elkaar. Aan de linkerkant stonden de socialistische. Het leek wel of zij, net als na de metselaarsstaking, nieuwe vleugels kregen. Slagers in de exportlagerij weigerden het mes in het vlees te zetten zodra ze hoorden dat bij het moederbedrijf in Oss een staking was uitgebroken. De ANMB-afdeling richtte een onderafdeling voor vormers op met 31 leden. De metselaarsvereniging stichtte in Middelburg een zustervereniging. De dokwerkersvereniging wist een hardnekkige poging het loon voor steenlossers te verlagen, te vrijdelen. De grootste winst boekten de schildersgezellen. Hun vereniging had 20 leden. Zij wist de slecht verenigde patroons zo onder druk te zetten dat het loon per 1 mei van 17 op 19 cent kwam plus 25% extra voor overwerk. Uiteindelijk bleven slechts vijf van de dertien patroons, meest eigenwerkers of bedrijfjes van vader en zoon, buiten het accord.⁴⁷⁵

Deze overwinning had een kettingreactie tot gevolg. De Middelburgse schildersgezellen verenigden zich, want het verschil met Vlissingen was nu wel erg groot geworden. In de Vlissingse bouwvakken waren alle verhoudingen zoek. 'Wij staan op 't oogenblik zeer belachelijk tegenover de schilders', meende de timmerman Rademaker en baas Schouten van 'de Schelde' vond het zelfs 'stuitend' voor de timmerlieden dat de schilders evenveel verdienden. De timmerliedenvereniging vroeg dus ook loonsverhoging, doch de bouwpatroons bleken onverzettelijk. Bij de timmerlieden liepen de meningsverschillen liepen zo op dat de vereniging op 15 juni uiteenviel. Dit kon niet alleen maar geweten worden aan de teleurstelling over de loonsverhoging. Minstens zo belangrijk was het verloop van de klassenstrijd die in het voorjaar het hele land in zijn ban hield. De socialistische arbeidersbeweging had zich verenigd om zich tegen de maatregelen van minister Kuypers te verdedigen. De Vlissingse organisaties deden naar vermogen mee, maar ze werden geconfronteerd met een grote overmacht. De internationale spoorlijn Duitsland-Venlo-Vlissingen was van groot belang. Een nota van de Duitse regering benadrukte dat nog eens. De overheid bereidde zich in ijtempo voor op alle eventualiteiten. In korte tijd werden anti-socialistische bonden van staatsspoorwegpersoneel opgericht, een neutrale met 53 leden en even later op

aanmaning van de 'R.K. Volksbond' ook een katholieke, opgericht door de timmerman W.M. Verkroost. Deze had tot dan toe de indruk gewekt progressief te zijn, zodat hij bestuurslid was geworden van de coöperatieve bakkerij 'De Broederband'.⁴⁷⁶

Daarnaast werd de sterke arm uitgebreid. Net als elders werd het leger in paraatheid gebracht, het eerst de bemanning van het wachtschip 'Bulgia'. Oude lichtingen werden opgeroepen. Tal van miliciens kwamen in Vlissingen in garnizoen te liggen. Bij het kruitmagazijn, kledingmagazijn en nachtleger werd gepatrouilleerd. Wie daar na tien uur 's avonds passeerde moest zijn naam opgeven en wie dat weigerde werd gearresteerd. Het ontbrak de soldaten nog wel eens aan de juiste instelling. Een Vlissingse soldaat riep toen hij door de politie opgebracht werd: *'Ik ben socialist, ik ben godverdomme sociaal, ik schiet niet op burgers, het kan mij niet verdomme, laat ze me maar een jaar in de gevangenis stoppen, ze kunnen verrekken'*. Het eten was abominabel en de oudere lichtingen kregen minder soldij dan zij die reeds onder de wapenen waren. Dat alleen al maakte hen vatbaar voor socialistische propaganda, zo vreesden de officieren. Het 'Plaatselijk ArbeidsSecretariaat' (PAS), zoals de VBB sinds eind 1902 heette, moest vindingrijk manoeuvreren om deze officieren buiten spel te zetten. Een protestvergadering tegen het oproepen van oudere lichtingen werd daarom op het laatste moment bekend gemaakt, doch ook toen verscheen slechts een vijftal militairen (er kwamen 500 bezoekers waaronder veel vrouwen). Zodra de vergadering was omgeroepen fietsten *'gesterde heeren'* door de stad en werden patrouilles uitgezonden om elke soldaat naar de kazerne te dirigeren.⁴⁷⁷

Zowel in Vlissingen als in Middelburg werden uit de arbeidersbeweging subcomités van verweer opgericht. Op 8 maart hield het Vlissingse een grote protestvergadering tegen de worgwetten van Kuyper. In een motie beloofden de 600 aanwezigen de beslissingen van het comité van verweer met alle ten dienste staande middelen uit te voeren. De metselaars hadden op een eigen vergadering al verklaard op de eerste wenk te zullen staken en mocht Vlissingen gebruikt worden als onderkruipershaven tegen Rotterdam en Amsterdam dan zouden ze ook solidair zijn met de bootwerkers. De krachten van het behoud namen echter ook toe. Bewakingsposten werden bij strategische punten langs de spoorlijn geplaatst en de autoriteiten zorgden ervoor dat ze ten allen tijde over de telefoon konden beschikken. Zaalhouders, zoals die van het Concertgebouw, sloten hun lokalen voor socialistische bijeenkomsten. De confessionele vakbeweging keerde zich tegen de socialisten. De oprichting van een aparte katholieke spoorwegvakvereniging stond niet op zichzelf. Verontrust was de katholieke werkliedenbeweging opnieuw opgeveerd. 'St Eloy' organiseerde een feestvergadering om nieuwe leden te trekken. De 'R.K. Volksbond' poogde de bouwvakkers te verenigen. Toen begin april de spanning groter werd, hield een katholiek comité van actie een vergadering welke *'het drijven der revolutionaire partijen'* afkeurde en instemming betuigde met de wetten van Kuyper. De opbloei van de katholieke verenigingen was overigens wederom van korte duur. De tegenstelling tussen werklieden en middenstanders verlamde weldra de 'R.K. Volksbond' opnieuw. Op het eind van het jaar leek 'St Eloy' bijna ter ziele. De 'Patrimonium'-afdeling stelde zich vergelijkenderwijs terughoudender op. Staken was sinds 1891 geoorloofd en dat recht wenste zij vast te houden, ook al had zij nog zoveel vertrou-

wen in de regering 'in wie zij de draagster erkent van het gezag haar door God geschonken'. Net als de Middelburgse afdeling heeft ze waarschijnlijk wél met pamfletten tegen de algemene staking geageerd.⁴⁷⁸

Zo stond de beweging in Vlissingen zwak toen het Comité van Verweer begin april een algemene staking uitriep tegen de wetten van Kuyper. Deze oproep werd in de stad verspreid. Onder leiding van De Kaart poogde het plaatselijke subcomité van verweer het station plat te leggen, doch doordat ook Verkroost van de katholieke organisatie een uitnodiging voor de voorbereidende nachtvergadering had gekregen mislukte dat plan. Die morgen was de marechaussee van kapitein Thomson paraat. In Vlissingen was de strijd meteen verloren. 'Nooit zijn de treinen in aankomst en vertrek in Vlissingen punctueeler geweest dan in deze stakingsweek', schreef Wibaut schamper aan zijn vriend Tak. In Middelburg was het rumoeriger. Daar werd een detachement soldaten dat naar Rotterdam gezonden werd door een joelende menigte naar de trein begeleid. Vervolgens gooiden deze menigte enkele ruiten bij Mr Lucasse in. Ook moest de spoorweg worden bewaakt nadat onder Middelburg een voorwerp op de rails was gevonden.⁴⁷⁹

Het station was niet de enige plaats waar de Vlissingse socialisten hun steentje konden bijdragen. Op 12 april viel het vrachtschip 'Oberon', dat voor Amsterdam bestemd was, vol met fruit de haven binnen. De leden van de dokwerkersvereniging, sommigen al zeer lang werkloos, weigerden het schip te lossen. Onderkruipers klaarden dat karwei echter. Onder hen was Willem Thijssens, die in november 1902 het secretariaat van de dokwerkersvereniging had neergelegd met de woorden: 'Meent echter niet dat ik mij tot onderkruipersdiensten zal verlagen.' Met twee andere boten ging het evenzo. Daar bleef het niet bij. Het algemeen armbestuur liet de namen van de werkweigeraars noteren 'opdat er te gelegener tijd mee rekening gehouden kan worden.' In het najaar werd een van de werkweigeraars inderdaad voor de bedeling afgewezen. Op 15 april was in Vlissingen alles weer normaal. De uitgezonden soldaten waren terug en de 'Bulgia' die naar Amsterdam was gedirigeerd, lag weer in de haven.⁴⁸⁰

De dreiging van de socialisten spoorde hun tegenstanders aan tot grote activiteit. 'Patrimonium' poogde, geholpen door de ARP, overal christelijke werkliedenverenigingen uit de grond te stampen. Daarmee reageerde het verbond op de enorme dadendrang van de (hervormde) 'Christelijk-Nationale Werkmansbond' (CNWB). In mei was deze behoudende organisatie reeds verzekerd van de oprichting van 15 tot 20 afdelingen. In vrijwel ieder dorp in Zeeland werd met behulp van dominee of schoolmeester een christelijke werkmansvereniging opgericht. Ook in Vlissingen poogden de hervormden een eigen hervormde werkmansvereniging op te richten, doch dat mislukte. De hervormde kerkeraad vond een dergelijke vereniging niet gewenst naast of tegen de 'Patrimonium'-afdeling. De beroering na de eerste spoorwegstaking deed de confessionele organisaties zich nauwer aaneensluiten. In mei 1903 werd op initiatief van 'Patrimonium' het 'Christelijk Plaatselijk Arbeidssecretariaat' (ChrPAS) opgericht, dat alle christelijke werkliedenverenigingen (inclusief de 'R.K. Volksbond') en vakverenigingen bundelde 'om tegenover het neutraal Arbeidssecretariaat een plaatselijke actie te stellen der christelijke vakverenigingen'.⁴⁸¹

Naast de christelijke arbeidersbeweging namen ook andere groeperingen en instellingen antisocialistische maatregelen. Onder druk van de militaire autoriteit

sloten m
hen rest
Krugers
Emmen
eveneen
zijn win
hangen
wilden,
ging van
gekopp
eindigde
door wi
Terneuz
meentel
ber ste
bleek u
juist de
deed een
politiew
ook in d
minach
personen
en belan
sche gro
niet ont
ject is v
menstel
van N
schietve
stenhui
De m
schulp
schuld
dat men
het me
voor d
Nu kw
voren,
gewond
man ja
van O
van Ge
had ge
Hemel
twee m
grijke
Op 12

sloten nu alle zaalhouders hun lokalen voor de socialisten. Het enige lokaaltje dat hen restte was dat van het PAS boven de bakkerij 'De Broederband' aan de Paul Krugerstraat. Pas in februari 1905 werd deze boycot doorbroken, toen A. van Emmenes weer in 'de Oude Vriendschap' mocht spreken. Het politiebeleid werd eveneens strenger. Op 5 april werd Frits de Kaart geverbaliseerd omdat hij voor zijn winkelraam in de Walstraat de bekende worgprent van Albert Hahn had gehangen met daaronder de woorden: *'Zoo temt men dieren, zoo bedwingt men wilden, maar zoo regeert men geen volk. Dr. A. Kuyper in 1891.'* Dat was belediging van de eerste minister, meende inspecteur Van Meerendonk. De zaak werd gekoppeld aan een soortgelijke zaak van een boekhandelaar uit Dordrecht en eindigde een jaar later met vrijspraak van de beklaagde. Ook probeerde men door wijziging van de politieverordening de socialisten de mond te snoeren. In Terneuzen werd in oktober een colportageverbod ingesteld. Het Vlissingse gemeentebestuur leek dat ook wel wat. Een eerste proeve van b&w bleef in december steken in discussie met de raadscommissie voor strafverordeningen. Het bleek uiterst moeilijk om, zonder de vrijheid van meningsuiting aan te tasten, juist de colportage met socialistische bladen onmogelijk te maken. Vervolgens deed een antirevolutionaire propagandaclub een beroep op de raad om de Haagse politieverordening over te nemen. Het was een ergernis *'dat het herhaalde malen ook in onze gemeente voorkomt dat op de openbare straat met luider stemme op minachtende en hoog beleedigende wijze leden van ons geliefd vorstenhuis of personen, die in hoogheid zijn gezeten openlijk of bedektelijk worden beschimpt en belasterd.'* Dat geschiedde vooral door personen *'die tot de meer anarchistische groep in het land behooren, beweren geen vaderland te hebben, doch zich niet ontzien de over ons land gestelde overheid aldus te blameeren.'* Ook dit project is van de baan geschoven. Ik vermoed dat de oorzaak hiervan de nieuwe samenstelling van het college van b&w geweest is, waar de progressief-liberale J.G. van Niftrik zijn intree had gedaan. Net als na de eerste Meiviering in 1890 werd schietverenigingen nieuw leven ingeblazen en gepoogd het volk rond het vorstenhuis te vergaren, maar beide zonder veel succes.⁴⁸²

De reactie bleef in Vlissingen beperkt en de socialisten kropen niet in hun schulp. In mei werd in Vlissingen een pamflet 'Na de staking' verspreid, dat flink schold op de confessionele verenigingen. In de vakpers concludeerde M.A. Bil dat men direct moest aansturen op een tweede algemene staking, uit te roepen op het moment dat succes verzekerd was. De Vlissingse socialisten zamelden geld in voor de slachtoffers van de staking. Koo Joosse was er verantwoordelijk voor. Nu kwam de Vlissingse afdeling van de 'Socialistische Jongeliedenbond' naar voren, welke afdeling in 1902 heropgericht was (elf leden). Groot is deze nooit geworden. Ze werd geleid door twee jonge socialisten: een zoon van de timmerman Jan Post, Chris (de eerste secretaris van de vereniging), en Levinus Pieter van Oorschot. Deze 18-jarige metselaar was de oudste van de dertien kinderen van Gerard van Oorschot, een rode metselaar die zich uit Brabant in Vlissingen had gevestigd en een zeer armoedig bestaan leidde. De afdeling hield op 21 mei, Hemelvaartsdag, een propagandatocht over Walcheren. Ze concentreerde zich op twee zaken. Ten eerste bestreed ze het militarisme. Was het leger niet een belangrijke steunpilaar van de heersende macht geweest tijdens de laatste stakingen? Op 12 oktober hield ze een vergadering met Jac. L.A. de Lange en Domela Nieu-

wenhuis. Ook dienstweigeraars liet ze toespraken houden. Naast het militarisme bestreed ze de sociaal-democraten. Die hadden tijdens de spoorwegstakingen immers verraad gepleegd. De weifelende houding van Troelstra en het optreden van de vakbondsman Jan Oudegeest hadden de algemene staking grote schade toegebracht. Op 6 mei hield de vereniging daarom een vergadering met de jonge P.J. Terwoert, die niet alleen vanuit christelijk standpunt het socialisme verdedigde tegenover de confessionelen, maar ook tot groot genoegen van de aanwezigen de SDAP aanviel ter verdediging van het anarchisme. (Een half jaar later viel dezelfde Terwoert namens christelijke organisaties het socialisme en anarchisme aan). Leden van de jongeliedenvereniging colporteerden in oktober op een vergadering van de SDAP in Middelburg met anti-SDAP brochures. Een maand later wisten ze in Middelburg zelfs een zustervereniging op te richten, maar die schijnt geen lang leven te hebben gehad.⁴⁸³

Onder de Vlissingse arbeiders liep de animo voor het socialisme terug. De verscherping in de houding der socialisten in plaats van kalm optreden trok de arbeiders waarschijnlijk niet aan, vooral nu de werkloosheid toenam. In augustus begon de werf wegens slapte werklieden te ontslaan. Eind september had ze 400 man minder in dienst dan een jaar tevoren. De slapte verlamde de Vlissingse socialisten meer nog dan de nederlaag in de spoorwegstakingen. Door de werkloosheid trokken werklieden weg uit Vlissingen, daaronder lieden die in de organisaties een rol speelden. Daarenboven schijnen allerlei onderlinge ruzies te zijn ontstaan. Het ChrPAS leek de socialisten in het najaar van 1903 te overvleugelen. In september organiseerde dit lichaam een actie voor de werklozen. De socialisten hielpen wel collecteren, maar het ChrPAS speelde de eerste viool. Frits de Kaart meende dat de slapte door de directie gecreëerd was. In de scheepsbouw werden luchtdrukhamers ingevoerd en daarom, meende hij, moesten duurbetaalde klinkers ontslagen worden. Hoe het zij, reeds na enkele maanden beschikte de werf weer over een volle orderportefeuille. De werkuren werden in 1904 verhoogd tot 66, soms 71 uur.⁴⁸⁴

In 1904 nam de socialistenrepressie op het werk toe. Het begon bij de schilders. Zo klinkend was hun overwinning in 1903 niet geweest. Niet alleen hadden enkele patroons de loonafspraken niet erkend, maar de overigen hadden geweigerd de nieuwe loonovereenkomst met hun handtekening te bekrachtigen. De gezellen moesten maar op hun woord van eer vertrouwen. Wat dat waard was bleek al gauw. Geleidelijk aan weigerde een groeiend aantal patroons het nieuwe loon uit te betalen. Schildersgezellen die op hun rechten stonden werden ontslagen en goedkoper krachten aangenomen. In januari betaalden nog maar twee patroons het overeengekomen loon: A. Baels en L. van Aartsen. Bij de eerste werkten veel leden van de schildersgezellenvereniging, onder andere Krug. Ieder die niet toetrad tot de vereniging werd bij Baels weggepest met woorden, emmers water of andere middelen. Toen andere patroons zich van lastige werknemers onttrokken, waagde ook Baels een poging. In januari werd Krug samen met twee andere gezellen ontslagen vanwege een ingezonden stuk in *De Toekomst*. 'Krug is goed, eerlijk en werkzaam,' zei de patroon later, 'maar overdreven socialistisch.' Dit ontslag betekende indirect het einde van de schildersgezellenvereniging. Samen met andere socialistische schilders poogde Krug nog een tijdje zelf karwei aan te nemen, maar door tegenwerking van de patroons was die onderne-

ming v
waren
van de
lonen
der. O
juni te
het na
Toekom
heid o

Her
werd d
'lui en
actie v
haar v
Dergel
schilme
gaderi
trekken
steun

Her
enigst
leden
taris
IAMS
Vliss
Ism
sme h
in de
se al
de me
ontwa
Ieder
novem

De
1901
1902
1903
1904
1905
1906
1907
1908
1909
1910
1911
1912
1913
1914
1915
1916
1917
1918
1919
1920
1921
1922
1923
1924
1925
1926
1927
1928
1929
1930
1931
1932
1933
1934
1935
1936
1937
1938
1939
1940
1941
1942
1943
1944
1945
1946
1947
1948
1949
1950
1951
1952
1953
1954
1955
1956
1957
1958
1959
1960
1961
1962
1963
1964
1965
1966
1967
1968
1969
1970
1971
1972
1973
1974
1975
1976
1977
1978
1979
1980
1981
1982
1983
1984
1985
1986
1987
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006
2007
2008
2009
2010
2011
2012
2013
2014
2015
2016
2017
2018
2019
2020
2021
2022
2023
2024
2025

ming van korte duur. De schildersvereniging liep sterk terug. In januari 1904 waren van de 25 leden van augustus nog maar 15 over. Zij konden de contributie van de schildersgezellenbond niet meer betalen en waren de controle over de lonen kwijt. Slechts een enkele baas betaalde 19 cent, de anderen 17 of nog minder. Ongeschoolde verdrongen voor heel lage lonen geschoolde gezellen. Op 2 juni telde de vereniging nog maar 8 leden. Zij scheidde zich van het NAS af. In het najaar viel de vereniging uiteen. Krug en P. Hubregtse, die ook nogal in *De Toekomst* schreef, vertrokken uit Vlissingen. Er kwam een grote onverschilligheid over de schilders.⁴⁸⁵

Het voorbeeld van de schilderspatroons werkte aanstekelijk. Op 'de Schelde' werd de vrije socialist Anton Seymour, stoker in de smederij, ontslagen. Hij zou 'lui en vuil' zijn. De Lange was furieus in *De Toekomst*: 'Er moet 'n algemeene actie worden op touw gezet tegen deze reactie! [...] De bourgeoisie vertrouwt op haar marechaussee in Vlissingen. Welnu, geeft ze werk socialisten, arbeiders.' Dergelijke oproepen hadden weinig zin. Zo de socialisten al over enige spirit beschikten, de rest van de arbeiders was murw. Wat hadden de demonstratieve vergaderingen in 1902 uitgehaald? Net als Krug moest Seymour uit Vlissingen vertrekken. Hij kwam uiteindelijk terecht in Koog aan de Zaan, waar hij een van de steunpilaren van het vrije socialisme werd.⁴⁸⁶

Het Vlissingse socialisme raakte in 1904 in een diepe crisis. De jongeliedenvereniging viel terug tot vier leden. In mei 1905 gaf ze een laatste levensteken. De leden gingen waarschijnlijk over naar de afdeling van de 'Internationale Antimilitaristische Vereeniging' (IAMV), welke op 9 juli 1905 door de Middelburgse IAMV-afdeling werd opgericht. Ook deze afdeling bleef echter klein. Sommige Vlissingse socialistten hadden kritiek op de IAMV: de propaganda voor het socialisme hield die tegen het militarisme reeds in. Anderen vonden dat het militarisme het fundament van de bestaande maatschappij was en dat alle krachten juist in de IAMV moesten worden gebundeld. De aanvoorders van de kleine Vlissingse afdeling waren De Kaart, Van Oorschot en Jacob Moerland, die we kennen uit de metselaarsstaking. P.F. Streefkerk, die bij Moerland in huis woonde, werd secretaris. De IAMV-afdeling nam de antimilitaristische activiteiten van de jongeliedenvereniging over. Ook vrouwen werden lid van de afdeling, in oktober en november in totaal 6. De vereniging rekte haar bestaan tot 1908.⁴⁸⁷

De jongeliedenvereniging en de IAMV-afdeling waren kleine lichtpuntjes in een overigens sombere situatie. Niet alleen de schilders hadden het in 1904 moeilijk, ook de metselaars hielden zich stil. De slapte in de bouwvakken bracht onderlinge vijandschap doordat de arbeiders elkaar het werk voor de neus wegkaapten. De vereniging leed daar ernstig onder. In april 1904, toen Leven van Oorschot Jacob Moerland opvolgde als afdelingssecretaris, had ze nog maar ongeveer 25 leden. De ANMB-afdeling verging het niet beter. Hadden in april 1903 nog 49 leden meegedaan aan de verkiezing van een nieuwe secretaris voor de ANMB, in september 1904 telde de afdeling ondanks financiële steun van het NAS nog slechts 20 leden. De situatie was zo ernstig, dat het hoofdbestuur van de ANMB de Schildersgezellenbond benaderde om gezamenlijk in Vlissingen propaganda te maken ter redding van beider afdelingen, maar de schilders zagen daar het nut niet van in. Ik geloof niet, dat de steeds feller wordende strijd in de ANMB tussen (sociaal-democratische) 'modernnen' en (syndicalistische) vrijen

een grote rol heeft gespeeld in de ondergang van de metaalbewerksvakbeweging. Die werd eerder veroorzaakt doordat de niet-georganiseerde arbeiders meenden op een andere manier hun belangen te kunnen behartigen -het waren drukke tijden op de werf- of berustten in hun lot. Hier wreekte zich de zwakke financiële en organisatorische kracht van de toenmalige vakbonden. De mensen die de organisatie op de werkvloer konden verdedigen en uitbouwen, werden ontslagen en verdwenen uit de stad of uit de beweging. Betaalde bestuurders, onaantastbaar voor directies en patroons, waren er niet en de beweging kon de werkgevers niet dwingen de ontslagen activisten terug te nemen. Lodewijk Mieremet en Frits de Kaart konden een nieuw bestaan opbouwen onder andere door socialistische bladen en boeken te verkopen, maar voor een derde linkse boekhandel was in Vlissingen geen plaats. De vakverenigingen werden extra verzwakt door meningsverschillen tussen de Vlissingse socialisten. Enkelen zagen in vakactie niet veel heil meer. Zij meenden dat de arbeidersbeweging onmiddellijk, revolutionair naar 'het einddoel' moest streven.⁴⁸⁸

In september besloten drie verenigingen de krachten te bundelen in een 'gecombineerde vakvereniging', 'om zodoende de vakorganisatie in leven te houden en gezamenlijk de kracht te vinden, de organisatie te bevorderen en langs dezen weg weder de vakorganisaties een zelfstandig bestaan te verzekeren.' Deze

Staat 6.4. Ledental 'gecombineerde vakvereniging'. September 1904 - juni 1905*

datum	ledental
24/10	56
21/11	52
22/12	52
13/1	46
12/3	33
16/5	36
9/6	36

* Bron: Corr. blad NAS, 1/11/04 - 1/8/05. Berekend naar contributiegegevens.

56 leden tellende vereniging sloot zich op 27 september aan bij het NAS, maar het verval ging voort:

In augustus 1905 namen slechts 19 leden deel aan een referendum van het NAS. Zij steunden de ontwikkeling van het NAS in syndicalistische richting. Zij wilden helemaal niet meer meedoen met agitatie inzake wetgeving. Toch waren deze vrije socialistische geen blinde fanatici, zoals het SDAP-blad *De Baanbreker* schreef. De 'gecombineerde vakvereniging' organiseerde in de winter van 1905 op 1906 bijvoorbeeld twee cursus-avonden, waarop SDAP-sprekers werden uitgenodigd: respectievelijk G.W. Sannes over de vakbeweging en P.K. Peerlkamp over drankmisbruik. Op de laatste avond werd een drankbestrijdersvereniging opgericht. Ondanks de tegenvallende ontwikkeling van de 'gecombineerde vakvereniging' leek het er in 1905 op of de interesse in de socialistische zaak weer iets groeide. Op een vergadering met Domela Nieuwenhuis kwamen zoveel

nieuwsgierig
de trap sta-
geviert.⁴⁸⁹

i. de pol-
De passie
de politiek
1897, maar
en verbeter-
speciaal w-
monium e-
ganisatie v-
tember 19-
met 22 led-
voorzitter-
'manufac-
slid H.J.)
loorige sta-
propaganda
bestrijding
jonge arbe-
meer nog
de vrije w-
De vrije w-
kerk en d-
de (verma-
troewens-
SDAP ha-
kreeg in
Srijden.⁴⁹⁰

De arb-
werd nog
beider w-
trevolut-
den op
voorzitter-
en de arb-
moest
van 'Een-
ren een v-
de gade-
slagen) v-
jonge w-
antennas
den. Dit
de sociale
Daar

nieuwsgierigen naar het zaaltje van 'De Broederband', dat de toehoorders tot op de trap stonden. De eerste mei werd in 1905 in een volle 'De Oude Vriendschap' gevierd.⁴⁸⁹

i. de politici en de werklieden

De passiviteit van de Vlissingse socialisten contrasteert sterk met de activiteit van de politieke partijen. De organisatie van de politieke stromingen werd sinds 1897, maar vooral sinds het optreden van het ministerie-Kuyper (1901) vergroot en verbeterd. De antirevolutionairen liepen voorop. Uiteraard lieten ze sprekers speciaal voor 'Patrimonium' optreden (in maart 1905 nog J.H. Blum over 'Patrimonium en het christelijk ministerie'), maar ze probeerden ook buiten deze organisatie om hun invloed te vergroten, of die van anderen tegen te gaan. In september 1901 was daarvoor de 'Antirevolutionaire Propagandaclub' opgericht met 22 leden die geleid werden door G. v.d. Putte (een jonge gereformeerde boer, voorzitter), P.G. Laernoës jr, (winkelier in manufacturen, vandaar zijn bijnaam 'manufacturen-Laernoës'), en F. v.d. Meer (koopman en zoon van het AR-raadslid H.J. van der Meer). De propaganda van de club richtte zich tegen alle 'ongeloovige staatspartijen' tot de spoorwegstakingen kwamen. De antirevolutionaire propagandaclubs (in 1902 was een bond ontstaan) concentreerden zich nu op de bestrijding van het socialisme. Een *Walchersche Courant*, onder redactie van een jong advocaat, P. Dieleman, werd opgericht om *De Toekomst* te bestrijden, maar meer nog bestreden de anti's de SDAP. Deze was een veel groter concurrent dan de vrije socialisten, die zich immers zoveel mogelijk buiten de politiek hielden. De vrije socialisten bestreden de ARP-ers vooral als vertegenwoordigers van de kerk en de reactie, maar ze konden een eind met hen meegaan in hun kritiek op de (verzorgings-)staat. Van hun kant keerden de Middelburgse SDAP-ers zich trouwens sterk tegen de antirevolutionairen. Het parlementaire socialisme van de SDAP had in 1905 in Vlissingen echter nog nauwelijks aanhang. Jan Bergmeijer kreeg in 1905 slechts 159 stemmen tegen 1053 voor Lucasse en 873 voor Snijders.⁴⁹⁰

De arbeiders werden interessant voor de politici. Nog sterker dan in 1897 werd tegen 1905 sociale politiek inzet van de verkiezingsstrijd. De slag om de arbeider was begonnen, 'kiezersweek' werd de leus. Alle partijen deden mee. Antirevolutionairen en katholieken riepen de nog niet ingeschreven kiesgerechtigden op dit recht aan te vragen. Op het eind van 1904 sprak mr G.J. Sybrandi, voorzitter van de bond van AR-propagandaclubs, over 'Het ministerie-Kuyper en de arbeiders'. De Middelburgers Herman Snijders (voor de 'Vrijzinnig-Democratische Bond') en G.W. Sannes (voor de SDAP) kwamen in debat. De zaal van 'Elim' zat stampvol. De liberalen richtten in 1904 tegen de antirevolutionairen een 'Vrijzinnige Propagandaclub' op, met J.G. van Niftrik, de directeur van de gasfabriek, als voorzitter en Louis Leijdesdorff, onderdirecteur van de export-slagerij, als secretaris. In juli 1904 werd door deze club zelfs een vereniging van jonge liberalen opgericht. Deze beide liberale verenigingen vielen niet alleen de antirevolutionairen aan, maar richtten zich in het bijzonder ook tot de werklieden. Zo bekritiseerde het kamerlid A. Roodhuyzen in november 1904 uitvoerig de sociale politiek van het ministerie-Kuyper.⁴⁹¹

Door de wijze waarop de uitbreiding van het kiesrecht geregeld was bemoeide

de politiek zich langzamerhand steeds intensiever met de werklieden met name om hun stemmen te veroveren. De verschillende belanghebbenden ontwikkelden steeds meer organisatorische structuren: door aparte organisaties, propagandaclubs, poogden ze de werkmans in te palmen. Uit grafiek 6.1 bleek, dat de uitbreiding van het aantal kiesgerechtigden vooral samenhang met *landelijke* verkiezingen. De landelijke politiek, zo stelde ik, deed zich meer en meer gelden in het stadsleven, maar dat is niet de enige conclusie die uit de grafiek getrokken kan worden. Ze duidt ook aan dat de belangstelling voor de werkmans te maken had met het veranderen, of instandhouden, van de *politieke* machtsverhoudingen, in eerste instantie dan nog de landelijke. De groeiende interesse in de werkmans was in Vlissingen vooral politiek-electoraal van karakter, niet sociaal. Nationale wetten die een gemeentelijke sociale politiek gestalte hadden kunnen geven, werden in Vlissingen met minimale middelen uitgevoerd.

In dit op gang komende verzuilingsproces ging het niet alleen om politieke mobilisatie en controle. Door de socialistenbestrijding en de wens naar politieke macht en controle heen deed ook de geloofsstrijd (de kerkpolitiek?) zich gelden. Vanuit die hoek werden krachten gemobiliseerd om te behouden wie bij de kerk hoorde. In Vlissingen kunnen de toenemende inspanningen van de hervormden en de katholieken gedocumenteerd worden. De hervormden verdiepten hun scheiding met de gereformeerden. In 1902 stapten zij uit de afdeling van de Unie School en Evangelie, welke weldra door de gereformeerden heropgericht werd. Naast deze gereformeerde organisatie werkte voortaan een hervormde 'Vereeniging tot bevordering van het Christelijk Onderwijs in Vlissingen'. In januari 1905 lukte het sommige hervormden eindelijk ook in Vlissingen een afdeling te vestigen van hun eigen CNWB. Er werd gebruik gemaakt van een zwakte in 'Patrimonium'. Tien tot 15 leden scheidden zich af omdat de CNWB in tegenstelling tot 'Patrimonium' een centraal ziekenfonds had. Daar streed de 'Patrimonium'-afdeling al jaren tevergeefs voor, want het plaatselijke afdelingsziekenfondsje zou dan veel sterker staan. Het ziekenfonds was echter zeker niet het enige en misschien zelfs niet het belangrijkste argument. De hervormde rebellen meenden ook dat de 'Patrimonium'-afdeling aan politiek deed en dat het verbond gereformeerd was. De schilder Co Nobels jr werd de eerste voorzitter van de CNWB-afdeling, maar achter de schermen stonden de predikanten B. Tichelman en R. Torenbeek (na enige tijd erevoorzitter). Omdat de CNWB opgericht was om de belangen van de hervormde kerk te verdedigen (enkel lidmaten mochten zich aansluiten), was de band tussen deze werkliedenorganisatie en de kerk sterk. De afdeling vergaderde in de chr. bewaarschool aan de Glacisstraat en bij groter opgezette gelegenheden in een kerk. De CNWB was in sociaal opzicht conservatiever dan 'Patrimonium' en plaatselijke predikanten lieten niet na er flink te waarschuwen tegen de gevaren van het socialisme. De oprichting van de CNWB-afdeling had echter niet een volledige scheiding der geesten tot gevolg, zoals in Middelburg. Slechts een kleine minderheid van hervormden liep uit 'Patrimonium' weg. In 1913 waren altijd nog een vijftig hervormde werklieden, iets minder dan de helft, lid van de afdeling. Zelfs traden nog jonge hervormden toe tot het verbond. De hervormde predikant C.L. Voorhoeve bleef geestelijk adviseur van 'Patrimonium'. Later zou H.C. Hogerzeil er een rol spelen. Misschien wilden deze predikanten de band met de hervormde leden van 'Patrimonium' niet ver-

liezen,
naar co

Ook
gen va
opger
tuten
1905 i
bonds
igens
lisatie
Kathe
onder
politi
eerste
Twee
geme
echter
de ma
zwake
ten o
tuit
m
1905
1906
1907
1908
1909
1910
1911
1912
1913
1914
1915
1916
1917
1918
1919
1920
1921
1922
1923
1924
1925
1926
1927
1928
1929
1930
1931
1932
1933
1934
1935
1936
1937
1938
1939
1940
1941
1942
1943
1944
1945
1946
1947
1948
1949
1950
1951
1952
1953
1954
1955
1956
1957
1958
1959
1960
1961
1962
1963
1964
1965
1966
1967
1968
1969
1970
1971
1972
1973
1974
1975
1976
1977
1978
1979
1980
1981
1982
1983
1984
1985
1986
1987
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006
2007
2008
2009
2010
2011
2012
2013
2014
2015
2016
2017
2018
2019
2020
2021
2022
2023
2024
2025

liezen, maar ik geloof eerder dat zij de opdeling van de protestantse werklieden naar confessie afwezen. In Vlissingen waren grenzen aan de verzuiling.⁴⁹²

Ook in katholieke kring werden meer krachten gemobiliseerd voor de belangen van de kerk. Zo werd eind september 1903 een 'R.K. jongeliedenvereniging' opgericht, die waarschijnlijk niet lang heeft bestaan. Nadat het episcopaat de statuten van de 'Katholieke Sociale Actie' (KSA) had goedgekeurd werd in maart 1905 in Vlissingen ook een afdeling van deze organisatie gevormd, die de Volksbondsafdeling in korte tijd volkomen overvleugelde. De KSA-afdeling zou overigens niet lang bestaan. In 1907 werd ze heropgericht. In het kader van de mobilisatie van de katholieke krachten paste ook de oprichting van een 'Roomsch Katholieke Jonge Garde', welke zich ten doel stelde *'verhooging van de actie onder de katholieken op politiek en sociaal gebied'*. De katholieken probeerden politiek onder de paraplu van de antirevolutionairen uit te komen. Natuurlijk, in eerste instantie ging het er om de linksen (liberalen en socialisten) voor de Tweede Kamer te verslaan: *'in de komende dagen moet ieder op zijn post zijn; algemeene dienstplicht moet hier het ideaal zijn'*, klonk het krijgshaftig. Het was echter ook de bedoeling zich als katholieken in de politiek en in de verdeling van de macht duidelijker te onderscheiden. De activiteiten van de katholieken waren zwakker dan die van de protestanten. Organisaties werden opgericht, maar zakten ook weer weg. Intussen was er wel degelijk sprake van een sterkere organisatorische mobilisatie van de katholieken. Bij de heroprichting van de KSA waren maar liefst 14 verenigingen betrokken. Het verzuilingsproces is rond 1906 op gang gekomen. De kiesrechtuitbreiding had de interesse in de werkmans bij de hogere standen zo verhoogd dat ze de arbeidersklasse in eigen invloedssferen begon op te delen. De eigen handelingsruimte voor de arbeiders nam na 1897 af.⁴⁹³

j. ideologie III

In Ideologie II kwamen enkele tijdsgebonden aspecten van de ideologie der Vlissingse socialisten aan de orde: vrijdenken en bijbelgebruik, zelfdoen en 'het volk', de revolutie en de toekomstmaatschappij. De Vlissingse socialisten ontwikkelden zich in de richting van het vrije socialisme, kiemen waarvan we reeds bij Lansens zijn groep vonden. Op het gebied van de vakbeweging leidde deze ontwikkeling tot het syndicalisme, zoals we dat rond 1906 in ons land aantreffen. Onder invloed van Christiaan Cornelissen werden in dat syndicalisme oude en nieuwe gedachten tot een samenhangend geheel aaneengevoegd. Cornelissen had zijn opvatting dat de klassenstrijd van de socialisten in eerste instantie een economische was, verbonden met het idee van de Eerste Internationale dat vakverenigingen de organisaties waren waarin de arbeiders hun bevrijding dienden te realiseren. In feite was deze syndicalistische grondstelling in 1901 reeds door het NAS tot uitgangspunt van zijn handelen gekozen. Gaandeweg was de algemene werkstaking er (weer) bij gekomen als het revolutionaire moment waarop alles anders kon worden. In Nederland had men in de negentiger jaren in de algemene werkstaking vooral een middel gezien om oorlogen te voorkomen. Na 1895 werd de algemene werkstaking ook een manier om de kapitalistische maatschappij af te schaffen. We zagen hoe Van der Veer zich hier warm voor maakte. Na 1900 werd de propaganda voor de algemene werkstaking intensiever. Algemene

stakingen in Zweden en België brachten in 1902 het middel nadrukkelijk onder de aandacht, ook in sociaal-democratische kring.⁴⁹⁴

De spoorwegstakingen maakten de algemene werkstaking nog actueler. De vrije socialistena concludeerden, dat ze er onvoldoende propaganda voor gemaakt hadden. Succes in de algemene werkstaking leek binnen bereik als je de hoofden maar revolutioneerde. Bij de vrije socialistena nam op 1 mei propaganda voor de algemene werkstaking voortaan de plaats in van de acht-urendag. De kleine brochure van Cornelissen 'Directe Actie' (Zelf Doen), uit 1904 verfijnde de overwegingen in verband met de algemene werkstaking. Hij stelde voor het heft in eigen hand te nemen en zelf door daden de wereld te veranderen. Daarmee kreeg de revolutionaire beweging betere hervormingsmiddelen dan de parlementaristische sociaal-democratie. Van het zelf doen ging bovendien een gezonde opvoedende werking uit, want ieder lid van de beweging werd op zijn persoonlijke verantwoordelijkheid aangesproken. Zo werd het revolutionaire handelen van de arbeider geschoold. Directe actie was een uitstekende voorbereiding op de algemene werkstaking en eigenlijk óók op de toekomstmaatschappij, want beiden zouden alleen kunnen slagen wanneer ieder individu een zo groot mogelijk zelfbewustzijn had en een eigen oordeel.⁴⁹⁵

Deze nadruk op het belang van het individu deed de vrije socialistena een vakverenigingsmodel verdedigen waarin de ontwikkeling van ieder lid tot een autonoom handelend individu bevorderd werd. De na 1898 op gang komende discussie met Henri Polak scherpte de ideeën aan. Ook nu werkten de spoorwegstakingen als katalysator. Henri Polak oordeelde dat de organisatie van de vakverenigingen sterk verbeterd moest worden door meer bestuurders, hogere contributie en weloverwogen stakingen. Als goed gedisciplineerde legers van het proletariaat konden de vakverenigingen dan optrekken. De vrije socialistena zochten het echter juist in tegenovergestelde richting. Niet het aantal of het geld, maar de wil en de vastberadenheid van de leden waren beslissend, schreven de woordvoerders der vrijen, Cornelissen en Van Emmenes. Met hun nieuwere inzichten, en vooral de overtuiging eindelijk praktisch werkzaam te kunnen zijn, voelden de syndicalisten zich vertegenwoordigers van een type arbeidersbeweging dat hoger stond dan de oude vrij-socialistische, zo niet van de oudere arbeidersbeweging als geheel. Doch nationaal zowel als internationaal waren de syndicalisten in de vrij-socialistische beweging bepaald niet onomstreden. Dat bleek duidelijk op het anarchistencongres dat in 1907 te Amsterdam gehouden werd, waar vragen van de syndicalistische theorie en praktijk voor de eerste maal in internationaal verband meer en minder diepgaand besproken werden.⁴⁹⁶

In Vlissingen en Middelburg maakten de vrije socialistena eenzelfde ontwikkeling door. De Vlissingers werden in hun ontwikkeling gestimuleerd door de metaarsstaking van 1899 en zelfs door de spoorwegstakingen. Het belang van een eigen blad als *De Toekomst* kan daarnaast niet genoeg onderstreept worden. *De Toekomst* gaf een eigen commentaar op gebeurtenissen in de regio en bond de strijd aan met de SDAP, die sinds 1901 in *De Baanbreker* ook een eigen provinciaal orgaan bezat. Het blad werd voor de Vlissingse vrije socialistena wat Oskar Negt en Alexander Kluge drager van de 'Gegenöffentlichkeit' genoemd hebben, een medium dat gezamenlijke ervaringen vastlegt, organiseert en interpreteert. Het belang van eigen persorganen voor de ontwikkeling van de arbeidersbewe-

ging is i
interpre
nimuml
zijn Ha
Geelho
slechts
borduur
een kra
wetten

Sinds
scussie
bleven
met Tj
L.M. F
gaan. E
ring va
een ver
hevig s
I.I. San
SDAP
vallen.
men o
andsch
cialiste
vakbe
waaron
vriend
was 'e

Wib
het or
welke
deeld.
doorw
de rev
dend
onder
partij

'den
aan: d
paroo
vrije
maak

De
de me
aal, h
over
leerm

ging is in historisch onderzoek reeds aangetoond en blijkt ook in Vlissingen. Zo interpreteerde *De Toekomst* de stemming in de Vlissingse gemeenteraad over minimumlonen en maximum werktijden in vrije richting. Op een opmerking van zijn Haagse geestverwant Willem Havers, dat het optreden van Florschütz en Geelhoed in de raad toch niet zonder belang was geweest, antwoordde De Lange slechts dat die heren de metselaarsstaking nog vers in het geheugen zat. De Lange borduurde voort op het adagium dat wettelijke regelingen alleen werkten als er een krachtige arbeidersbeweging op de uitvoering lette doch dat in dat geval die wetten ook helemaal niet nodig waren.⁴⁹⁷

Sinds het verschijnen van *De Baanbreker* was in Zeeland de toon van de discussie tussen vrijen en sociaal-democraten scherper geworden. Beide groepen bleven voorshands 'on speaking terms', zelfs toen in Middelburg een meeting met Tjerk Luitjes en Domela Nieuwenhuis na debat van de sociaal-democraat L.M. Hermans in groot tumult geëindigd was. Lang kon het echter niet goed gaan. Een rumoerig verlopen en door de politie beëindigde verkiezingsvergadering van de SDAP in Middelburg met P.J. Troelstra kondigde begin februari 1903 een verdere verscherping aan. De vrijen onder aanvoering van De Lange maakten hevig stampeij toen 'de groote chocolate-democraten-boetseerder' weigerde met I.I. Samson te debatteren en de zaal verliet. In het rumoer dat volgde probeerden SDAP-ers het voorscherm van het toneel op het hoofd van De Lange te doen vallen, 'wat hun evenwel mislukte - als men met jezuieten te doen heeft, moet men overal oogen en ooren hebben.' De spoorwegstakingen wakkerden de vijandschap over en weer aan. De weerzin van leidende SDAP-ers tegen de vrije socialisten werd omgezet in grote haat. 'Er is een walging over me gekomen. Onze vakbeweging in handen van rapaille als Nieuwenhuis, Van Eeden en Emmenes - waarom hier nog te werken?', schreef de anders zo bezadigde P.L. Tak aan zijn vriend Wibaut. Deze antwoordde dat hij geloofde dat Nieuwenhuis een duivel was 'en van Emmenes is niets meer dan een schurk, nooit anders geweest'.⁴⁹⁸

Wibaut besloot de vrijen harder te bestrijden. In *De Baanbreker* betoogde hij het ondeugdelijke van de algemene werkstaking. Ook de solidariteitsstaking, welke tijdens de eerste spoorwegstaking was toegepast, werd door hem veroordeeld. Hij vond het van meer solidariteit getuigen wanneer andere arbeiders doorwerkten zodat ze steunpenningen konden storten. De grote aanhanger van de revolutionaire theorie, de marxist in de SDAP bleek in de praktijk een behoudend man. Niettemin sloegen zijn artikelen niet alleen aan in eigen kring, maar ze ondersteunden ook de koers die de SDAP na de spoorwegstakingen volgde. Het partijbestuur scherpste, nadat Troelstra had gezegd dat het nu het moment was 'den anarchisten een flinke klap te geven', de afwijzing van de vrije socialisten aan: de partijgenoten mochten niet meer met vrije socialisten samenwerken. Dat parool werd in Middelburg opgevolgd. Organisaties waar sociaal-democraten en vrije socialisten lid van waren, werden langzaam maar zeker ongenietbaar gemaakt voor de laatsten.⁴⁹⁹

De Lange en De Voogd, redacteuren van *De Toekomst*, lieten zich niet zo maar de mond snoeren. De een hondsbrutaal en de ander vooral bevlogen van zijn ideaal, hadden ze beide een groot uithoudingsvermogen. De Lange beschikte daarbij over een rijk arsenaal van scheldwoorden, nog iets minder fijn dan die van zijn leermeester Van Emmenes. Noemde deze de Amsterdamse SDAP-er S.J. Pothuis

steevast *'Pothuis (S.J.)'*, De Lange sprak van Troelstra als *'Loyola II'* of *'grootmeester van de orde der soc.-dem.'*. P.L. Tak heette *'de dikste sociaal-democraat in Nederland'*, De Baanbreker *'het Beenbrekertje'*, de SDAP *'de chocolade-partij'*. Van Cornelissen en Nieuwenhuis nam hij de gewoonte over om de SDAP af te schilderen als een partij die geleid werd door heren en dames. Heren zoals *'meester in de rechten'* Sannes, die hun klassegenoten in de bourgeoisie moesten sparen. Dames zoals Mathilde Wibaut, presidente van de Middelburgse vrouwenvereniging *'Samen Sterk'* (alias *'Samen Suf'*), die met haar *'wauweltaal'* de vrouwen aanbeval om toch vooral niet *De Toekomst* en *De Vrije Socialist* te lezen. De SDAP was een Studenten-, Dominees- en AdvocatenPartij. *'Er worden een massa heeren en proletariërs met 'n hoed op, lid van de chocolade-partij-leider mr. Troelstra-om langs de ruggen der arbeiders omhoog te klauteren'*. En wie als arbeider tot een leidende positie opklom in de SDAP, zoals in Middelburg de voormalige vrije socialist Dirk Bimmel, was eigenlijk een gesjochten jongen. *'Met liegen en bedriegen, onbeschoftheid en onbeholpenheid, gepaard aan misplaatste brutaliteit, weet B(immel) zich in te werken bij de kapitalistische S.D.A.P.-ers, die, weliswaar hem in hun hart verachten, maar toch dien B(okkenschieter) gebruiken om arbeiders te lijmen!'*⁵⁰⁰

Cees de Voogd meende dat *'de geheele reactionaire bende'* van Abraham Kuiper tot en met Troelstra bestreden moest worden. Daarmee werd een nieuw etiket op de sociaal-democratische tegenstrever geplakt: reactionair te zijn. De Lange vond dat de SDAP intern de vrijheid van meningsuiting beknotte en even slecht was als de Roomse Kerk. Dat de SDAP reactionair was, werd nog duidelijker toen door sociaal-democraten overheerste vakbonden weigerden enkele stakingen te steunen. *'Doodbidders en onderkruiers van werkstakingen'*, noemde De Lange hen. Sam W. Coltof, de oude medewerker van Domela Nieuwenhuis en voor *De Toekomst* opvolger van Van Emmenes als schrijver van de binnenlandse politieke overzichten, ging nog verder. Voor hem was de SDAP een instrument in handen van de kapitalisten. Troelstra was alleen maar de grote leider, doordat het grootkapitaal hem steunde. *'Maar valt hij eenmaal in de S.D.A.P., dan laat het Nederlandsche groot-kapitaal hem ook vallen. Want zij achten hem slechts bekwaam genoeg voor de S.D.A.P., om deze als verdedigingsmuur te behouden tusschen de bourgeoisie en het anarchisme. Meer is hij niet waard.'* Met zijn goede geheugen, was Coltof een van de meest volhardende bestrijders der sociaal-democraten en voor de leden van het NAS waren zijn artikelen in en na 1906 van groot belang, maar hier zag hij toch teveel samenzwering in de arbeidersbeweging.⁵⁰¹

De SDAP haalde altijd de Duitse zusterpartij aan, om aan te tonen dat de Nederlandse vrije socialistenvolkomen op het verkeerde pad waren. Dat versterkte de tweespalt. Een eigenaardig steekspel ontstond waarin voorbeeldlanden de wapens waren. Nieuwenhuis, Alexander Cohen en Christiaan Cornelissen hadden een negatief Duitslandbeeld. Duitsland was een conservatief land en de Duitse arbeidersbeweging was navenant conservatief. De SDAP volgde in alles de Duitse SPD, was dus ook conservatief. Frankrijk daarentegen was het land van de revolutie, van de progressiviteit en de moderne verhoudingen. De vrije socialistenvrichtten zich op Frankrijk, waren dus progressief. Terwijl 3 miljoen mensen in Duitsland op de SPD stemden, schreef De Lange, waren allerlei wetten daar nog

buitengewoon achterlijk, wel een teken van de machteloosheid van de parlementaristische socialisten. *'Arbeiders, volgt den raad der kamerzetel-hengelaars op en werpt je stembiljet en je eigenwaarde in de stembus!'*⁵⁰²

Wat stelden de vrije socialisten in Zeeland tegenover de aanrollende golf van de sociaal-democratie? Naast directe actie en algemene werkstaking niet veel. De Lange propageerde even het neem- en eetrecht, vooral massaal toegepast. Ook dit leerde *'de strijders'* bewust handelen. Toen Sannes erop wees dat de staat het leger zou afsturen op de massaal het neem- en eetrecht uitoefenende mensen, kon hij alleen maar antwoorden, dat er zo ook van de sociaal-democratische *'Kladderadatsch'* niet veel terecht zou komen. *'Maar bovendien. Wat is beter: doodhonger of doodgeschoten worden? Ik voor mij kies het laatste.'* Zijn collega Piet Wink had een scherper oog voor de tekortkomingen bij de vrijen. Hij vond dat zij hun negatieve kritiek moesten verruilen voor positieve propaganda. Ze moesten veel beter nadenken over de weg die zij als vrije antiautoritaire socialisten wilden afleggen. Hij beval produktieve en verbruikscoöperaties aan. Daarmee konden de bewuste arbeiders tonen dat harmonieus samenleven mogelijk was, en staat en kapitalisme uit hun wereld buitensluiten. Het was een soort van directe actie waar te weinig aan gedacht werd.⁵⁰³

Het is echter de vraag of die voorstellen levensvatbaar waren. Cornelissen duidde in 1909 de beperkte mogelijkheden voor produktie-associaties in de kapitalistische maatschappij aan. Zij hadden alleen zin, meende hij, waar het grootkapitaal nog niet zijn intrede had gedaan. Dan hadden ze ook waarde voor de toekomstige communistische maatschappij. Het had echter geen zin in Nederland naast de bestaande grote werven nog een grote werf op gemeenschappelijke grondslag op te zetten. In grootkapitalistische ondernemingen *'kan de strijd niet anders worden gevoerd dan binnen de reeds bestaande ondernemingen, door een plaatselijk, nationaal en internationaal georganiseerd proletariaat, dat in het opstellen van steeds nieuwe loon- en arbeidseisen, tegelijkertijd in grondbeginsel reeds van den beginne af de vraag stelt om het overwicht in de productieve ondernemingen zelve'*.⁵⁰⁴

Cornelissen probeerde in Parijs een (sociaal-)economisch raamwerk te geven voor de actie van de vrije socialisten, maar ik betwijfel of zijn ideeën voldoende in de Nederlandse beweging doordrongen. Wat Zeeland betreft nemen de artikelen van Jac. L.A. de Lange die twijfel niet weg. *'De weg naar 't Paradijs'*, dat verscheen in *De Toekomst* van 3 oktober 1908, vat zijn ideeën samen. Hij verdedigt het anarchistisch ideaal tegen de sociaal-democraten, die zeggen dat dat niet te verwezenlijken is. *'Maar al was het ook, dat wij anarchisten geen middel wisten om ons ideaal te bereiken, we zouden toch onmogelijk kunnen meegaan met het streven der sociaal-democraten, dat is: meewerken aan de verwezenlijking van het staatsocialisme, het collectivisme, wat gelijk staat met het dwingend gezag van heden'*. En vervolgens behandelt hij de voorwaarden voor de verwezenlijking van zijn ideaal, *'gelijk recht voor allen vrijheid voor ieder in den ruimsten zin des woords, een menschwaardig bestaan voor allen'*. Het fundament van die voorwaarden is de economische onafhankelijkheid. *'Een voor allen en allen voor een'* is het middel om die te bewerkstelligen en daarom moet het privaatsbezit worden opgeheven. Als de produktiemiddelen ter vrije beschikking staan, kan ieder het werk doen wat hem het meeste aantrekt. Men hoeft niet te vrezen dat er

lieden zullen zijn die niet willen werken, want arbeid is een levensbehoefte. Bovendien zou de zedelijke vooruitgang van de mensheid ook een woordje meespreken. Die was voor De Lange niet een automatisch gevolg van de revolutionair nieuwe inrichting van de maatschappij, want op 23 juni 1906 betoogde hij dat de strijd voor het socialisme ook een beschavende inhoud moest hebben. 'Op hoe lager trap van ontwikkeling de leden der maatschappij zullen staan, des te minder zullen zij doen om die maatschappij te verbeteren.' Aangezien het genie zich ongebreideld zou kunnen ontwikkelen en de arbeidslast enorm zou verminderen, was het duidelijk 'dat van weigeren om zijn aandeel te leveren in de productie geen sprake kan zijn.' Minder werk, meer produkt - de arbeid zou een lust worden, want de materiële rijkdom zou gemiddeld onder de mensen toenemen. Voor het onaangename en ongezonde werk zou het genie een oplossing vinden. Slechte produkten zouden niet meer voorkomen, aangezien het motief ervoor zou ontbreken. Kon een communistische samenleving werkelijk bestaan? De Lange wees op muziek- en zangverenigingen waar ieder vrijwillig en naar beste krachten meedoet. Dat was communisme in een notedop. Men kon alvast beginnen met produktieve associaties. De discussie die Cornelissen in 1905 met Frederik van Eeden had gevoerd, voor een deel zelfs via *De Toekomst*, en waarin hij hetzelfde had beweerd als in zijn eerder aangehaalde artikel, werd door De Lange kennelijk niet helemaal verwerkt.⁵⁰⁵

Zijn optimisme over het goede en geniale van de mens voorzag veel lastige vragen van een gemakkelijk antwoord. Veel inzicht in de economische en politieke ontwikkeling van Nederland blijkt er niet uit. Cornelissen gaf daar in zijn artikel

24. Prent uit 'De Toekomst' van 29 april 1911. Aan de werkers de wereld, maar de fabrieken zijn weg.

over produ
de concep
weten niet
socialisten
wens de m
van een de
samenlevi
lijk. Grote
groter dan
genlijk op
laat zien h
het mij ech
talisme niet
socialisme
skapitaal, d
de sociale
droom van
over het ge
zeggen had
'De knus
ontwederl
motie met
aandacht g
aantal me
die in het
vrije socia
konden me
baanen en
ren stanten
Wat kon
tegen de
sterk. Het
waan tegen
tegen de
zo vaak
eindelijk
ghiesden
Vissings
ook nog
loftig op
kwamen
mene werk
viel en de
ging. Het
van ander
woord had
Vissings

over productiecoöperaties uit 1909 wél blijk van, maar wat dat betekende voor de concepten van de vrije socialisten, werkte ook hij niet uit, althans bij mijn weten niet in het Nederlands. In grote bedrijven, als 'de Schelde', konden de vrije socialisten alleen maar vakbondswerk doen dat geïnspireerd moest zijn door de wens de macht in zo'n bedrijf over te nemen. Wat echter de consequenties waren van een dergelijke overname voor de kleinschalige, federatieve opbouw van de samenleving, voor de rechten van de minderheid en het individu, bleef onduidelijk. Grote problemen kwamen op de vrije socialisten met hun principes af, zelfs groter dan die welke de sociaal-democraten op te lossen hadden. Zij bouwden eigenlijk op de bestaande staatsordening voort. Hun 'Socialisatierapport' van 1920 laat zien hoe mager hun ideeën over een socialistische verandering waren. Waar het mij echter om gaat is, dat de grotere kennis omtrent de werking van het kapitalisme niet werd verwerkt in de tactische en strategische inzichten van de vrije socialisten. De snelle opkomst van de nijverheid, later die van het financieringskapitaal, de steeds groter rol van de staat in de maatschappij (bijvoorbeeld door de sociale wetten), werden door de vrije socialisten niet verwerkt. De toekomstdroom van De Lange lag niet ver af van die van Van der Veer. Simpele ideeën over het goede in de mens, een vleug William Morris, dat was in wezen wat hij te zeggen had.⁵⁰⁶

'De kracht van een beginsel ligt niet in een groot aantal voorstanders, maar in onwederlegbaarheid en bestand zijn tegen alle mogelijke aanvallen', zei het motto rechts op de voorpagina van *De Toekomst*. Zeker, maar had men meer aandacht geschonken aan de mogelijkheid om het beginsel te verwezenlijken, het aantal medestanders was wellicht groter geweest. De Lange was dan nog iemand, die in het voetspoor van Wink en Cornelissen, een hechtere organisatie van de vrije socialisten bepleitte, opdat ze de propaganda in de buitengewesten beter konden onderhouden. Organisatie ook om het verval van het kapitalisme te verhaasten en te overwinnen in de komende revolutie, maar pogingen die te verbeteren stuitten steeds op tegenwerking van Domela Nieuwenhuis.⁵⁰⁷

Wat klonk van dit alles bij de Vlissingse vrije socialisten door? Hun gevoelens tegen de sociaal-democraten waren sinds de negentiger jaren alleen maar versterkt. Het beeld dat *De Toekomst* gaf van de SDAP sprak hen aan. De oude argwaan tegen de 'heeren' speelde nog steeds een grote rol. Het kan zelfs de wrok tegen de SDAP vergroot hebben. Het eergevoel van de vrije socialisten werd al zo vaak gekrenkt terwijl de enige weg uit de ellende was wanneer 'het volk' juist eindelijk eens zijn eergevoel liet gelden. Nu zette een partij waar 'heeren' soms gebiedend de dienst uitmaakten een nieuwe domper op alle actiebereidheid. De Vlissingse vrijen wilden zich op het eigen terrein van de arbeidersbeweging niet ook nog eens de les laten lezen door de 'heeren'. Daarom traden zij juist extra heftig op wanneer vooraanstaande SDAP-ers in Zeeland het vrije socialisme kwamen bestrijden. Het begon toen L.M. Hermans op een meeting voor de algemene werkstaking in juni 1902 in Middelburg Domela Nieuwenhuis' rede aanviel en deze op zijn beurt interrompeerde dat Hermans niet op zijn woorden inging. Een SDAP-er zei *'D.N. moet zijn smoel houden, anders zullen we hem eens van achter de tafel halen'*, want vrij debat betekende dat de debater het vrije woord had. *'Het scheelde [...] maar weinig'*, rapporteerde De Lange, *'of van de Vlissingers waren eenige klappen neergekomen op het hoofd van dezen S.D.A.P.-*

man'. 'Vlissingse juffrouwen raken geheel geagiteerd,' meldde *De Baanbreker*. Eén van hen, schreef De Lange, had na afloop Hermans 'zoodanig toegesproken en hardhandig aangepakt, dat we geen Hermans meer hebben gezien'. Eind 1904 sprak Herman Gorter in Middelburg over 'Sociaal-Democratie en Anarchie', een vergadering die in groot tumult eindigde. Iemand schreeuwde naar aanleiding van Gorters woorden: 'Dat moet-ie g.v.d. bij ons in Vlissingen eens zeggen!' Deze wijze van meningsuitwisseling bleven de Vlissingse vrijen nog lang hante- ren. Toen in mei 1911 David Wijnkoop voor de Sociaal-Democratische Partij (SDP) in Vlissingen het anarchisme kwam bestrijden, klonk het al tijdens zijn rede: 'Je moest eens goed op je smoel hebben!'. Toen De Lange Wijnkoops rede vervolgens weerlegde en Wijnkoop, althans volgens het verslag van Gerard Angenent, daar alleen maar leugens tegenover zette en uitriep 'Daar heb je nou het anarchisme', vlogen de aanwezigen overeind 'en dreigden Wijnkoop een welverdiende afstraffing te geven voor zijn sarren en liegen'. Een rechte lijn lijkt de reactie der Vlissingers op Hagedoorns ontvreemding van de drukpers van *Licht en Waarheid* te verbinden met deze vergadering uit 1911. Als ze iemand de waarheid wilden zeggen, konden ze hun handen maar moeilijk thuis houden. Niet alleen de kloof tussen 'heeren' en arbeiders speelde een rol, maar ook het feit dat zij als handarbeiders meer gewend waren te spreken door daden, dan door redeneringen. Ik herinner nog maar eens aan de wijze waarop Krug en de zijnen zorgden dat de werklieden bij Baels lid van de vakbond werden.⁵⁰⁸

Het lijkt nu wel alsof de Vlissingse syndicalisten een stelletje ruwe kerels waren, die met hun boerenideeën niet goed terecht kwamen in de industriële maatschappij, doch dat is niet juist. Het cultuurleven van de vrije socialisten is met het eerste niet in overeenstemming (zie hoofdstuk 9) en wat het tweede betreft: de Vlissingse vrijen wisten tamelijk goed te beredeneren waarom zij de vrij-socialistische richting kozen. De Vlissingse schilders concludeerden uit de wijze waarop de Amerikaanse mijnwerkers door hun leider John Mitchell onder de duim werden gehouden, dat je niet al te veel vertrouwen moest stellen in bestuurders. Een afgevaardigde van de metselaars op een congres van het NAS wees op België om te verklaren waarom hij tegen het meedoen aan politiek was. De advocaten en de heren gingen er vooruit, terwijl bij de arbeiders 'niet de minste zedelijke vooruitgang plaats heeft, ook niet op finantieel gebied'. Ongetwijfeld heeft het feit dat de veel Vlissingse arbeiders van politiek weinig benul hadden, daarin waren C.J. Krug en de correspondent van *De Baanbreker* het eens, het voor het antiparlementarisme gunstige klimaat bevorderd, maar doorslaggevend is de revolutiehunker van de Vlissingse vrijen geweest. Die deed hen in de negentiger jaren tegen de parlementaire weg kiezen en hield hen nu bij het vrije socialisme. De Vlissingse vrije socialisten betuigden niet alleen maar adhesie bij de werkzaamheden van een Amsterdams agitatiecomité voor de algemene werkstaking omdat Gerard Angenent er in 1901 penningmeester van was. Iemand als Frits de Kaart was daar te zelfstandig voor. Directe actie en algemene werkstaking maakten snel en doeltreffend aan het lijden een einde. Zij vormden ook de enige weg waarlangs een maatschappij kon worden opgebouwd waarin de werklieden zelf de zaken zouden besturen. Dat ze daar alle vertrouwen in hadden, blijkt uit de mening van De Kaart over het besturen van een werf. Het werk van de heren op het kantoor zagen de werklieden niet als erg moeilijk en dat steunde

hen in h
zij eigen
ën moes
Zo begi
groot c
ger jaren

k. slo
Langs k
Vlissing
vensom
politië
men zie
gen reag
korte d
den we
fenden
weerma
den teg
sloegen
houdin
naarlig
hang ha
tegen d
motor
mate he
in Vli
club we
verkiem

Vern
gen he
len. H
groeid
derha
doorn
vrije
linische
nen. H
de me
hun eig
voor d
Angen
voor m
blat
door
mege
De v

hen in hun zelfbewustzijn. Maar met dat al kan niet verdoezeld worden dat ook zij eigenlijk niet goed wisten hoe ze in een veranderende maatschappij hun ideeën moesten verwezenlijken. Ze bleven soms uit een verdacht oud vaatje tappen. Zo begint een 'Manifest aan de Arbeiders van 'De Schelde' uit 1907 met een groot citaat uit Roorda van Eysinga's 'Klacht van Sentot', welke we in de tachtiger jaren reeds waren tegengekomen in de strijdpennning van *Recht voor Allen*.⁵⁰⁹

k. slot

Langs kronkelpaden kwamen in dit hoofdstuk heel wat karakteristieken van de Vlissingse samenleving naar voren. De plaatselijke elites waren niet erg in de levensomstandigheden van de werklieden geïnteresseerd. Een gemeentelijke sociale politiek kwam slechts schoorvoetend van de grond. Al even spaarzaam bemoeide men zich buiten de gemeentepolitiek met de werklieden. Katholieke verenigingen reageerden het sterkst op 'klassenbotsingen', maar hun reacties waren van korte duur. In protestantse kring gedroeg men zich bedaarder. Bij de hervormden werd geen eenheid van beleid vastgesteld. De Vlissingse hogere standen oefenden al met al weinig sociale controle uit over de werklieden. De grootste weerstand tegen het socialisme kwam nog van de werkgevers die zich star opstelden tegenover arbeiderseisen en als ze de kans kregen socialistische leiders ontsloegen. Dat vergrootte echter de haat van de socialisten tegen de bestaande verhoudingen. De verzuiling kwam in Vlissingen al met al traag op gang. Een eigenaardige factor lijkt te zijn geweest dat de SDAP in Vlissingen vrijwel geen aanhang had. Als de verzuilers zich tegen het socialisme richtten, dan was het vooral tegen deze partij. Dit bevestigt mijn oordeel dat politieke macht een belangrijke motor in de verzuiling was en verklaart waarom de verzuiling sterker werd naarmate het kiesrecht werd uitgebreid. Organisatorische vormen krijgt de verzuiling in Vlissingen niet als direct gevolg van 'klassenbotsingen'. De AR-Propagandaclub werd opgericht in 1902, overige organisaties ontstonden met het oog op de verkiezingen van 1905.

Verzuiling betekende inperking van de vrijheid van de werklieden. In Vlissingen behielden ze die vrijheid voorlopig. De socialisten wisten haar ook in te vullen. Hun zelfvertrouwen was door de geslaagde metselaarsstaking enorm gegroeid. Deze leverde het bewijs dat de syndicalistische strategie (in wording) inderdaad de juiste was. In het NAS, waar zich in 1901 de syndicalistische richting doorzette, en in hun nationale bonden, waar veel tussen sociaal-democraten en vrije socialisten gediscussieerd werd, steunden de Vlissingers actief de vrij-socialistische richting. Desondanks bleven hun organisaties traditionele trekken vertonen. Hoewel de metaalbewerkeren bijvoorbeeld door tijdens de metselaarsstaking de metselaars te helpen, getuigden van klassebewustzijn, trokken ze daaruit voor hun eigen organisatie geen consequenties. Hun ANMB lijkt vooral als vereniging voor alle metaalbewerkeren te hebben bestaan uit zwakte, zoals in de dagen van Angenent. In 1899 en in 1903 stichtte de ANMB immers aparte onderafdelingen voor respectievelijk de klinkers en de vormers. Eenzelfde scheiding naar beroep bleef in de bouwvakken bestaan. Loonacties werden in sterke mate ingegeven door standsbesef: of om zich af te zetten tegen de Middelburgers, of tegen beroepsgroepen die in loon lager dienden te staan.

De vrij-socialistische vakbeweging werd niet zozeer verzwakt door de spoor-

wegstakingen (welke haar overtuiging trouwens alleen maar versterkten), maar door de economische crisis die in de tweede helft van 1903 inzette. Deze verzwakking ging voorbij, doch tegelijkertijd werd een veel fundamenteeler verzwakking van de beweging aangeduid: haar economisch program hield geen gelijke tred met de economische ontwikkeling van ons land.

De S

1906 -

'Voor de
belangste
leer. Beten
in zijn bel
langstellin
zijn, in V
sen voor
geenszins

a. de m
Een jaar n
Niet, nou
want de
cember 18
dareis lang
zondag 2
opgericht.
sociaal-de
de verenig
genwoont
arbeiden
voortaan
standen b
volgens d
dental van